

ISSN:2792-0208
Yıl: 2023, Cilt:3, Sayı:1

Uluslararası Akademik Çalışmalar Dergisi

EDİTÖR
Doç.Dr. Galip Afşın RAVANOĞLU

ULUSLARARASI AKADEMİK ÇALIŞMALAR DERGİSİ
INTERNATIONAL JOURNAL OF ACADEMIC STUDIES

Cilt 3, Sayı 1, Yıl 2023

Volume 3, Issue 1, Year 2023

ISSN: 2792-0208

Sahibi / Owner

AHMET ALPER SAYIN

Genel Editörler / General Editors

Doç.Dr. Galip Afşın RAVANOĞLU

Doç.Dr. Ahmet Alper SAYIN

Doç. Dr. Hüseyin KUTBAY

İletişim / Contact:

Uluslararası Akademik Çalışmalar Dergisi Editörlüğü

E-mail: journalofacademia@gmail.com

Web: <https://jacademia.com/>

Yayıncı / Publisher

AHMET ALPER SAYIN

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Doç.Dr. Ahmet Alper SAYIN	Yayın Kurulu Başkanı	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye
Doç.Dr. Galip Afşın RAVANOĞLU	Yayın Kurulu Başkan Yrd.	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye
Doç.Dr. Hüseyin KUTBAY	Yayın Kurulu Başkan Yrd.	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Selahattin AVŞAROĞLU	Üye	Necmettin Erbakan Üniversitesi - Türkiye
Prof.Dr. Suranga SILVA	Üye	Colombo Üniversitesi – Sri Lanka
Prof.Dr. Ersan ÖZ	Üye	Pamukkale Üniversitesi - Türkiye
Prof. Dr. Avdhesh JHA	Üye	CVM Üniversitesi - Hindistan
Prof.Dr. Mahmut TEKİN	Üye	Selçuk Üniversitesi - Türkiye
Prof.Dr. Enrico SASS	Üye	Potsdam Uygulamalı Bilimler Üniversitesi - Almanya
Prof.Dr. Metin KARADAĞ	Üye	Ege Üniversitesi - Türkiye
Prof.Dr. Fuat SEKMEN	Üye	Sakarya Üniversitesi - Türkiye
Prof.Dr. Tahire MEMMED	Üye	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi- Azerbaycan
Prof.Dr. Cusup PIRIMBAYEV	Üye	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi - Kırgızistan
Prof.Dr. Seyfi YILDIZ	Üye	Kırıkkale Üniversitesi - Türkiye
Prof.Dr. Zekai ÖZDEMİR	Üye	İstanbul Üniversitesi - Türkiye
Prof.Dr. Orhan SÖYLEMEZ	Üye	Kastamonu Üniversitesi - Türkiye
Prof.Dr. Recep TARI	Üye	Kocaeli Üniversitesi - Türkiye
Prof.Dr. Muratbek KOCOBKOV	Üye	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi - Kırgızistan
Prof.Dr. İstanbek ATANTAEV	Üye	Kırgız Devlet Teknik Üniversitesi - Kırgızistan
Doç.Dr. Cengiz BUYAR	Üye	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi – Kırgızistan
Doç.Dr. Shayzak KHOLMUMİNOV	Üye	Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi - Özbekistan
Doç.Dr.Mokhichexra KURBONBEKOVA	Üye	Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi - Özbekistan
Dr. Murod ABULKASİMOV	Üye	Devlet Gümrük Enstitüsü - Özbekistan

BİLİM VE DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof.Dr. Ali ÇELİKKAYA	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Alsou KAMALIEVA	Bartın Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Birol KARAKURT	Karadeniz Teknik Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Cemil RAKICI	Karadeniz Teknik Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Damira CAPAROVA	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi – Kırgızistan
Prof.Dr. Engin HEPAKSAZ	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Hakan AKDAĞ	Mersin Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Hasan Hüseyin BAYRAKLI	Afyon Kocatepe Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Hüseyin Güçlü ÇİÇEK	Süleyman Demirel Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Metin TOPRAK	Biruni Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Mustafa Erkan ÜYÜMEZ	Anadolu Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Niyazi USTA	Ondokuz Mayıs Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Osman PEHLİVAN	Karadeniz Teknik Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Selami SEZGİN	Anadolu Üniversitesi – Türkiye
Prof.Dr. Tamer BUDAK	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi - Türkiye
Prof.Dr. Yücel ÖKSÜZ	Ondokuz Mayıs Üniversitesi - Türkiye
Prof.Dr. Yüksel BİRİNCİ	İstanbul Üniversitesi - Türkiye
Prof.Dr. Zilola KHUDAYBERGENOVA	Bartın Üniversitesi - Türkiye
Doç.Dr. Aliş AĞAMIRZAYEV	Bakü Devlet Üniversitesi – Azerbaycan
Doç.Dr. Aziz BOSTAN	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi – Türkiye
Doç.Dr. Bobir TURUNOV	Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi - Özbekistan
Doç.Dr. Elmira FAİZOVA	Dulati Taraz Devlet Üniversitesi - Kazakistan
Doç.Dr. Emel GELMEZ	Selçuk Üniversitesi – Türkiye
Doç.Dr. Erkan AKGÖZ	Selçuk Üniversitesi – Türkiye
Doç.Dr. Fariz AHMADOV	Azerbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesi – Azerbaycan
Doç.Dr. Hünkar GÜLER	Ömer Halis Demir Üniversitesi – Türkiye
Doç.Dr. İbrahim ŞAHİN	Ege Üniversitesi – Türkiye
Doç.Dr. Kemal GÖZ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye
Doç.Dr. Mehmet DALKILIÇ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi – Türkiye
Doç.Dr. Muhammet SAYGIN	Mersin Üniversitesi – Türkiye
Doç. Dr. Öznur ÖZDAMAR GIOVANIS	Bakırçay Üniversitesi – Türkiye
Doç.Dr. Recep YILMAZ	Ondokuz Mayıs Üniversitesi – Türkiye
Doç.Dr. Tezcan ABASIZ	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi – Türkiye
Doç.Dr. Turusbek ASANOV	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi – Kırgızistan
Doç.Dr. Yusuf SAYIN	Necmettin Erbakan Üniversitesi – Türkiye
Dr.Öğr.Üyesi Azamat MAKSUDUNOV	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi – Kırgızistan
Dr.Öğr.Üyesi İsmail Yavuz ÖZTÜRK	Mersin Üniversitesi – Türkiye
Dr.Öğr.Üyesi Tuba TOMBULOĞLU	Mersin Üniversitesi – Türkiye
Dr. Anas Aldeirshewi	Uluslararası Arap Üniversitesi - Suriye

DİZİNLER – VERİ TABANLARI / INDEXES - DATABASES

Uluslararası Akademik Çalışmalar Dergisinin tarandığı dizinler / veri tabanları:

Indexes / databases where the International Journal of Academic Studies is scanned:

Google Scholar, İdealonline, DRJI

ULUSLARARASI AKADEMİK ÇALIŞMALAR DERGİSİ
INTERNATIONAL JOURNAL OF ACADEMIC STUDIES

Yıl / Year: 2023 - Cilt / Volume: 3 - Sayı / Issue: 1

ISSN: 2792-0208

Uluslararası Akademik Çalışmalar Dergisi, sosyal bilimler alanındaki teorik ve uygulamalı bilimsel/özgün makaleleri kabul etmektedir. Dergi ile multidisipliner bir çalışma alanı tesis edilerek literatüre ve uygulamaya katkı sağlanması hedeflenmektedir. Uluslararası Akademik Çalışmalar Dergisinin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Uluslararası Akademik Çalışmalar Dergisi yılda 1 kez yayımlanmakta olup gerekli gördüğünde özel sayı(lar) da çıkarmaktadır. Yazarlardan çalışmalarının yayınlanması için herhangi bir **ücret talep edilmemektedir**. Ayrıca yazarlara ve hakemlere de bir ücret ödemesi yapılmamaktadır. Editörler tarafından yapılan ön değerlendirmeyi geçen çalışmalar, kör hakem sistemine göre seçilen en az iki hakem tarafından incelenmektedir. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Dergimize gönderilen makalelerin daha önce hiçbir fiziksel ve elektronik ortamda yayınlanmamış olması gerekmektedir. Aynı anda birden fazla dergiye gönderilen bir yayının tespit edilmesi halinde ilgili yazara/yazarlara ait tüm makale değerlendirmeleri iptal edilerek süreç sonlandırılacaktır. Bu nedenle başka bir bilimsel/aktüel dergiye gönderilen ve sonuçlandırılmayan çalışmaların sisteme yüklenmemesi önemle rica edilir. Yazarların ortaya koymuş oldukları veri, bilgi, belge, ifade ve değerlendirmeler kendi sorumluluklarındadır. Bu nedenle ortaya çıkabilecek olumsuzluklardan dolayı yayın, hakem, bilim ve değerlendirme kurulu ile diğer çalışanlarımızın sorumlu tutulamaz. Her yazarın makalelerini sisteme yüklemekle birlikte tüm bilimsel, hukuki ve etik kuralları bildiğini ve bu kurallara uygun bir şekilde yayını oluşturduğunu beyan ve taahhüt ettiği kabul edilmektedir. Dergide yer alan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir, yayınlayan kurulu ve dergiyi bağlamaz.

Bilim dünyasının değerli insanları,

Uluslararası Akademik Çalışmalar Dergisi (International Journal of Academic Studies) birinci sayısı ile yayın hayatına başlamış bulunmaktadır. Uluslararası Akademik Çalışmalar Dergisi, sosyal bilimler alanındaki teorik ve uygulamalı bilimsel/özgün makaleleri kabul etmektedir. Dergi ile multidisipliner bir çalışma alanı tesis edilerek literatüre ve uygulamaya katkı sağlanması hedeflenmektedir. Uluslararası Akademik Çalışmalar Dergisinin yayın dili Türkçe ve İngilizce olup doçentlik temel alanlarında nitelikli yayınlar sunarak bilim dünyasına hizmet etmektedir. Uluslararası Akademik Çalışmalar Dergisi, uluslararası birçok indekste taranmak için başvuruları tamamlamak üzeredir. Akademik hayata katkı sunmak üzere çıkmış olduğumuz bu yolculukta, bilim dünyasının siz değerli insanlarını yazar ve hakem olarak desteklerini görmenin yanında görüş ve önerileriniz bizlere güç katacaktır. Uluslararası Akademik Çalışmalar Dergisi (International Journal of Academic Studies) olarak katılım ve katkılarınızdan dolayı teşekkür eder, saygılar sunarım.

Editör

Doç.Dr. Galip Afşın RAVANOĞLU

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALE / ARTICLE

SAYFA / PAGE

Günay TURAN, Kıymet YAVUZARSLAN

Dünya Borsalarında İşlem Gören ve En Çok Gelir Getiren Beş İlaç Firmasının Hisse Senetlerinin Covid-19 Pandemisindeki Davranışları /

1 - 13

The Behaviors of the Stocks of the Five Top-Grossing Pharmaceutical Companies Traded in the World Stock Exchanges in the Covid-19 Pandemic

Araştırma Makalesi / Research Article

Yaşar Ayşegül OĞUZ

Medikal Turizmin Dış Ticaret Açısından Değerlendirilmesi; Türkiye Örneği Trade-Map Analizi /

14 - 23

Evaluation of Medical Tourism in Terms of Foreign Trade; Türkiye Example Trade-Map Analysis

Araştırma Makalesi / Research Article

Akhmedov Samandar SAYFULLO UGLI

Practice Of Increasing The Effectiveness Of Managing Innovation Processes In Commercial Banks: in case of Uzbekistan /

24 - 29

Ticari Bankalarda İnovasyon Süreçlerini Yönetme Etkinliğini Artırma Uygulaması: Özbekistan Örneği

Araştırma Makalesi / Research Article

Mukaddas ERGASHOVA

Problems For Financial Reporting In Insurance Organizations On The Basis Of International Standards /

30 - 35

Sigorta Kuruluşlarında Uluslararası Standartlara Göre Finansal Raporlama Sorunları

Araştırma Makalesi / Research Article

Rano A. MANNAPOVA

Application Of IFRS In The Conditions Of Digital Technologies /

36 - 41

IFRS'nin Dijital Teknolojiler Koşullarında Uygulanması

Araştırma Makale / Research Article

Shaxlo Raximdjanoyna YUNUSOVA

Retail Banking Products In Commercial Banks Of Uzbekistan /

42 - 49

Özbekistan Ticari Bankalarında Bireysel Bankacılık Ürünleri

Araştırma Makalesi / Research Article

Bobir TURSUNOV, Jamshidkhon IMOMOV, Shakhnoza Jenisbayevna SAGINBAEVA

Influencing Of Digitilization To Tourism Development: In Case Of Uzbekistan /

Dijitalleşmenin Turizm Gelişimine Etkisi: Özbekistan Örneği

Araştırma Makalesi / Research Article

50 - 66

Nargiza Abduvokhidovna JURAYEVA

Methodical Aspects For Personnel Training In Agro-Tourism: In Case Of Uzbekistan /

Tarım Sal Turizmde Personel Eğitiminin Metodik Yönleri: Özbekistan Örneği

Araştırma Makalesi / Research Article

67 - 73

Makhamadamin YUSUPOV

Ways For Food Products Market Development: In Case Of Uzbekistan /

Gıda Ürünleri Pazarını Geliştirmenin Yolları: Özbekistan Örneği

Araştırma Makalesi / Research Article

74 - 82

Dünya Borsalarında İşlem Gören ve En Çok Gelir Getiren Beş İlaç Firmasının Hisse Senetlerinin Covid-19 Pandemisindeki Davranışları

The Behaviors of the Stocks of the Five Top-Grossing Pharmaceutical Companies Traded in the World Stock Exchanges in the Covid-19 Pandemic

Günay TURAN

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

gunay_turan_70@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7513-7149>

Makale Başvuru Tarihi / Received: 17.01.2023

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 31.12.2023

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

Doç.Dr. Kıymet YAVUZARSLAN

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

kiymetya@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3016-3084>

Anahtar

Kelimeler:

Koronavirüs,

Borsa, Hisse

Senetleri

ÖZET

Yeni tip koronavirüsün (COVID-19), II.Dünya Savaşından bu yana insanlık tarihinin karşılaştığı en büyük küresel sağlık felaketi olduğu düşünülmektedir. Virüs, 2019 yılı Aralık ayının sonunda Çin'in, Hubei eyaletinin Wuhan şehrinde ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra tüm dünyaya bulaşmıştır. Virüs, gündelik hayatın seyrini etkilemiş ve sosyo-kültürel pek çok alandaki faaliyetler belirli bir süre durdurulmuştur. Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi sürecinin ilan edilmesiyle birlikte finansal piyasalar yara almış, en güçlü ülkelerin ekonomileri zayıflamış, uluslararası ticarete kayıplar yaşanmıştır. Bu kısa zaman diliminde, uluslararası borsalarda ciddi düşüşler yaşanmış, şirketlerin hisse senedi fiyatları düşmüş, dalgalanan borsa, sadece şirketleri ve yatırımcıları sarsmakla kalmamış, aynı zamanda tüketici üzerinde de geleceğe ilişkin kaygılar ortaya çıkmıştır. Dünya genelinde ekonomik anlamda meydana gelen bu olumsuz etkilerin ne kadar süreceği ise belirsizliğini korumaktadır. Tüm dünyayı etkisi altına alan virüsün hızla yayılması endişeleri daha da artırmış, COVID-19'dan korunmada en etkili yöntem olan antikor üretimi için "aşı" çalışmalarının ivme kazanmasına neden olmuştur. İlk COVID-19 aşısının bulunduğu ilişkin haberler 2019-2020 yılları arası dönemlerde dalgalı olan piyasa hissiyatında güçlü bir etki oluşturmuş, borsa endekslerinde ciddi oynaklığa sebep olmuştur.

Bu çalışma, 15 Ekim 2019 – 9 Aralık 2022 tarihleri arasında COVID-19 salgının ortaya çıkması ile dünya borsaları üzerindeki etkilerinin belirlenmesi ve aşısının bulunma sürecinde ulusal kanallarda yayınlanan aşı haberlerinin (breaking news,) ilaç şirketlerinin hisse performanslarına etkisi değerlendirilmiştir. Çalışmada; COVID-19 salgını ile ilgili yayınlanan haberlerden sonra ortaya çıkan belirsizlik ve risklerin Dünya Borsalarını olumsuz etkilemesi ve piyasada sebep olduğu oynaklığın ilaç firmalarının hisse senetleri performansına yansımaları grafikler yöntemiyle incelenmiştir. Sonuç olarak; Dünya borsalarında en çok gelir getiren belirli ilaç firmalarının COVID-19 ile ilgili yaptıkları aşı ve ilaç çalışmaları haberleri sonrası, hisse performansları grafikler yardımıyla değerlendirildiğinde; olumlu gelişmelerin ilaç sektörü hisse senetlerini değerlendirdiği, olumsuz haberlerin ise hisse senedi performansını olumsuz yönde etkilediği ortaya çıkmıştır.

ABSTRACT

Keywords:

Coronavirus,

Stock Exchange,

Stocks

The new type of coronavirus (COVID-19) is thought to be the worst global health disaster in human history since World War II. The virus infected the whole world shortly after it emerged in the city of Wuhan, Hubei province of China, at the end of December 2019. The virus affected the course of daily life and activities in many socio-cultural fields were stopped for a certain period of time. With the declaration of the pandemic by the World Health Organization, financial markets have been damaged, the economies of the strongest countries have weakened, and losses were occurred international trade. In this short period of time, serious declines were experienced in international stock markets, stock prices of companies fell, and the fluctuating stock market not only shook companies and investors, but also created concerns about the future on consumers. It remains unclear how long these negative effects, which have occurred in the world economy, will last. The rapid spread of the virus, which has affected the whole world, has increased the concerns, and has accelerated the "vaccine" studies for the production of antibodies, which is the most effective method of protection from COVID-19. The news about the availability of the first COVID-19 vaccine had a strong impact on the fluctuating market mood between 2019 and 2020, causing serious volatility in stock market indices.

In this study; The impact of the breaking news broadcast on national channels on the share performance of pharmaceutical companies was evaluated in the process of determining the effects of the COVID-19 epidemic on the world stock markets and finding the vaccine. In the study; The negative effects of the uncertainties and risks that emerged after the news about the COVID-19 epidemic on the World Stock Exchange and the reflection of the volatility in the market on the stock performance of the pharmaceutical companies were examined. In conclusion; When the share performances are evaluated with the help of graphs, after the news of vaccine and drug studies related to COVID-19 of certain pharmaceutical companies that generate the most revenue in the world stock markets; It was revealed that positive developments evaluated the stocks of the pharmaceutical sector, while negative news negatively affected the stock performance.

1. GİRİŞ

İnsanlık, tarih boyunca birçok salgın hastalık ile karşılaşmıştır. Bazı salgın hastalıklar ile ilgili verilere net bir şekilde ulaşmak mümkün olmasa da günümüz yüzyılında ortaya çıkan SARS, MERS, domuz gribi, kuş gribi, ebola, İspanyol gribi gibi salgınların tahmini ölüm sayısı ile ilgili verilere ulaşabilmek kısmen de olsa mümkündür. 2019 yılının Aralık ayında Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkan yeni tip koronavirüs (COVID-19) kısa bir sürede tüm dünyaya yayılım göstermiştir. Salgının hızla yayılması dünya ekonomisini de olumsuz yönde etkilemiştir (Demirdöğen ve Yorulmaz, 2020: 5). Yeni tip koronavirüsün sebep olduğu salgın ortaya çıktığından beri etkilerini daha iyi anlayabilmek adına dünya üzerinde bugüne kadar yaşanan büyük salgınlara bakmak gerekmektedir (Baykal,2020).

Tablo 1. Yakın Geçmişte Yaşanan Salgınlar

Salgının Adı	Zaman Dilimi	Tahmini Ölüm Sayısı
İspanyol Gribi	1918-1919	40-50 milyon
Asya Gribi (H2N2)	1957-1958	1.1 milyon
Hong Kong Gribi (H3N2)	1968-1970	1 milyon
Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS)	2002-2004	770
Domuz Gribi	2009-2010	200.000
Ebola Virüsü (EBV)	2014-2016	11.000
Ortadoğu Solunum Sendromu (MERS)	2015	850

Kaynak: (Armağan vd., 2020: 615)

Tablo1'de İspanyol gribinden günümüz yüzyılına kadar yaşanan salgın hastalıkların tahmini ölüm sayıları yer almaktadır. Geçmişte yaşanan salgınlarda olduğu gibi koronavirüs salgını da kısa sürede tüm dünyaya yayılım göstermiştir. Dünya Sağlık Örgütü tarafından yayınlanan rakamlara göre 2 Ağustos 2020 tarihinde dünyada toplam vaka sayısı 17.660.523 olup ölüm sayısı 680.894'tür. 7 Aralık 2022 tarihinde ise dünyada toplam vaka sayısı 642.379.243 olup, ölüm sayısı 6.624.118'dir. Uzmanlar tarafından COVID-19 etkisinin, yaşanan salgınlardan daha fazla olacağı iddia edilmiştir (Budak ve Korkmaz, 2020: 64-65).

Salgına karşı alınan önlemler ve kısıtlamalar ile birçok ülkede kültürel ve sosyal yaşamlar durma noktasına gelmiş olup finansal piyasa dünya genelinde durgunlaşmıştır (İşyatırım, 2020: 2). Baldwin ve Weder di Mauro (2020: 1) yeni tip koronavirüsünün dünyada ekonomik ıstırap yaydığını vurgulayarak virüsün tıbbi olarak olduğu kadar ekonomik olarak da bulaşıcı olabileceğini vurgulamıştır. İşletmelerden bazıları üretimini azaltırken bazıları ise üretime belirli bir süre ara vermiştir. Koronavirüsün yayılması ile borsada yaşanan çöküşler, finansal volatilitenin artış göstermesi, nominal faiz oranlarında düşüş yaşanmasına ve reel ekonomik faaliyetlerde daralmalara neden olmuştur (Kılıç, 2020: 67). Yaşanan virüs salgınları piyasaları tedirgin etmiş olup, bu tedirginliğin ilk etkisi de doğal olarak borsalarda görülmüştür (Daube, 2020). Bu virüs geçmişte yaşanmış olan büyük finansal krizlerde olduğu gibi ekonomik anlamda belirsizlikleri beraberinde getirmiş bunun sonucunda piyasada ciddi anlamda sert düşüşler yaşanmıştır (Kılıç, 2020: 67). Koronavirüsün oluşturduğu etki genel olarak olumsuz olsa da bazı sektörler pandemiden olumlu etkilenmiştir. Olumlu yönde etkilenen sektörlerin başında ilaç ve medikal sanayi gelmektedir. Bu virüsün yayılımını önlemeye yönelik Dünya'da en fazla gelir getiren ilaç şirketleri tarafından aşı ve ilaç çalışmaları başlamış olup, şirketler adeta yarış halinde çalışmalarını sürdürmüştür. Aşı ile ilgili çalışmalar dünya genelinde devam ederken Covid-19 hastalığına yakalanan kişileri iyileştiren tedavi yöntemleri için araştırmalar devam etmektedir. Uygulanan tedavi yöntemleri için kullanılan ilaçlar, teknoloji ve aşı çalışmalarının şirketler tarafından dünya kamuoyuna duyurulması ile Dünya Borsalarında yer alan ilaç ve medikal sanayi bu durumdan olumlu etkilenmiştir

(Pruijssers vd., 2020: 3). İlaç şirketleri ile ilgili yayınlanan haberler yatırımcılar ve piyasalar üzerinde etkili olmuştur. Çünkü küreselleşme ile haberlerin hem iç hem de dış finans piyasalar üzerinde etkisi yaygınlaşmıştır (Anderson vd. 2018: 256). Ulusal kanallarda son dakika gelişmesi olarak yayınlanan haberler Dünya Borsaları üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmuştur (Cenesizoglu, 2006: 5).

COVID-19 salgını sonrası hem talepte yaşanan daralma hem de çoğu şirketin üretime ara vermesi nedeniyle ekonomide ciddi kayıplar yaşanmıştır. Ödeme, gelir, gider dengesindeki orantısızlıklar işten çıkarmaların önünü açmış, genç nüfus işsiz sayısı oranında artışlar yaşanmıştır. COVID-19' un oluşturduğu etki birçok sektör üzerinde genel olarak olumsuz olsa da başta ilaç ve medikal sanayi olmak üzere çok sayıda sektör ise pandemiden olumlu etkilenmiştir.

Bu çalışmada, COVID-19 salgını ile ilgili yayınlanan haberlerden sonra ortaya çıkan belirsizlik ve risklerin Dünya Borsasını olumsuz etkilediği ve piyasada sebep olduğu oynaklığın ilaç firmalarının hisse senetleri performansına yansımaları incelenmiştir. Dünya borsalarında yatırımcılar için çok hızlı yükselişler önemli bir kazanç kaynağı olarak görülmüş olsa da, zaman zaman pek çok yatırımcının zarar görmesine neden olmuştur (Huang, 2018: 516). Son dakika gelişmesi olarak yayınlanan haberler sonrasında belirsizliğin hâkim olduğu dönemlerde, ekonomik ve sosyal beklentiler bir çok finansal varlığın fiyatlarında volatilité artışlarına neden olmuştur (Kongera, 2011). Böyle dönemlerde ortaya çıkan yüksek volatilité nedeniyle, yatırımcılardan bazıları önemli kazançlar elde ederken, bazıları ise önemli kayıplar vermektedirler. Bu araştırma ile COVID-19 virüsünün yayılması sonucu Dünya Borsalarında sağlık sektöründe yer alan, en fazla gelir getiren ilaç şirketlerinin yayınlanan aşı ve ilaç geliştirme çalışmaları sonrası hisse senetleri performansı değerlendirilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

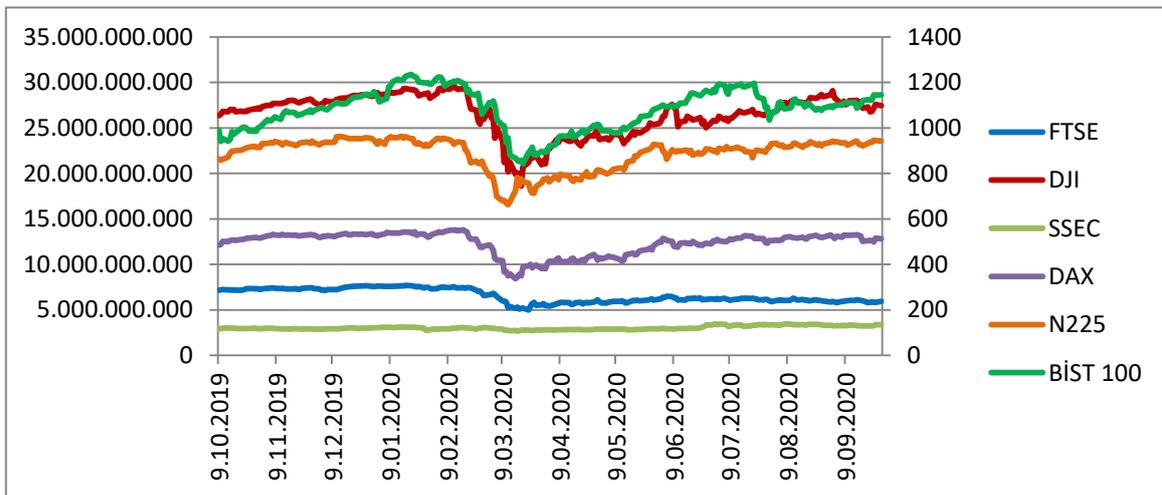
Geçmişten günümüze birçok salgın hastalık ortaya çıkmış ve ülke ekonomileri bu durumdan ciddi anlamda olumsuz etkilenmiştir (Çetin, 2009: 197). Piyasalar salgınlar ve sonrasında yaşanan gelişmeler nedeniyle hareketli bir seyir izlemiştir (Gormsen vd. 2020: 2). Koronavirüs salgını ile tüm dünyada sosyal ve kültürel faaliyetler geçici süreliğine durdurulmuş, eğitim-öğretim faaliyetleri askıya alınmış, hem kamu hem özel kuruluşlarda üretim yavaşlamış, sokağa çıkma yasaklarıyla insanlar evlerine çekilmiştir (Aslan, 2020: 39). IMF'nin Haziran 2020'de yayınladığı Dünya Ekonomik Görünüm raporuna göre; koronavirüs salgınının benzeri olmayan bir kriz olduğu ve bu salgının 2020'nin ilk yarısından beklenenden daha fazla olumsuz etki oluşturduğu yer almıştır (IMF, 2020). Bu salgının daha fazla tahribat oluşturmaması adına tüm dünyada aşı, ilaç vb. araştırma çalışmaları başlamıştır (Pruijssers vd., 2020: 2). Ekonomi alanında yapılan araştırmalar incelendiğinde; kısa bir zaman diliminde borsalarda ciddi düşüşler yaşanmış, şirketler değer kaybetmiş, hisse senedi fiyatları düşmüştür (Şenol ve Zeren 2020: 1). Bu süreçte bazı sektörlerde değer kaybı yaşansa da bazı sektörler değer kazanmıştır. Değer kazanan sektörlerin başında gelen ilaç ve medikal sanayinin Borsa da hisse senetleri performansı 11 Ocak 2020'den sonra artmıştır (Pruijssers vd., 2020: 3).

Koronavirüs salgınının finansal piyasalar üzerindeki etkisi ile ilgili yapılan araştırmalar literatürde hızla artmaktadır. Nippani ve Washer (2004) literatürde yaptıkları çalışmalarda; salgın hastalıkların etkileri genel olarak araştırılmış ve salgın hastalıkların borsaları olumsuz etkilediği yönünde bir sonuç elde edilmiştir. Bu salgının hisse senetleri üzerine etkisini araştıran Zeren ve Hızarcı (2020) çalışmasının bulgularında toplam ölüm sayısı ile incelenen tüm borsaların birlikte hareket ettiği ve yatırımcılara, borsa yatırımlarından kaçınılması gerektiği riskten korunma amacıyla türev piyasalara ve COVID-19 etkisinin biraz daha az olduğu hisse senedi piyasalarına yönelmeleri gerektiğini önermişlerdir. Literatürde yapılan araştırmalarda, COVID-19'un ekonomik etkileri, ölüm ve vaka sayılarının hisse senetlerine getirisi ve borsa üzerine etkileri ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışma ile COVID-19 salgının ortaya çıkması sonucu dünya borsaları üzerindeki etkilerinin belirlenmesi ve aşısının bulunma sürecinde ulusal ve uluslararası kanallarda yayınlanan aşı haberlerinin (breaking news,) ilaç şirketlerinin hisse performanslarına etkisi araştırılarak literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu anlamda yapılan literatür araştırmalarına ek olarak aşı haberlerinin ilaç şirketlerinin hisse senetleri üzerindeki önemli etkisi grafikler yardımıyla değerlendirilmiştir.

2.1. COVID-19'un Uluslararası Borsalara Etkisi

Koronavirüs sebebiyle dünya borsaları endekslerinde dalgalanma olmuştur. ABD'nin 12 Mart 2020 tarihinde seyahat gibi birçok kısıtlama getirmesi ile uluslararası borsa endekslerinde azalma görülmüş ve ülkeler bu kaybı önlemede güçlük yaşamıştır (Gormsen ve Koijen, 2020: 6). Borsalarda yaşanan olumsuz durum turizm ve havacılık sektörleri başta olmak üzere birçok sektörün büyümesini olumsuz etkilenmiştir (Alpago ve Oduncu Alpago, 2020: 106). ABD borsalarında yaşanan düşüş dünya borsalarında bir oynamaya neden olmuş ve ciddi finansal kayıplar oluşmuştur (Abodunrin vd. 2020: 19).

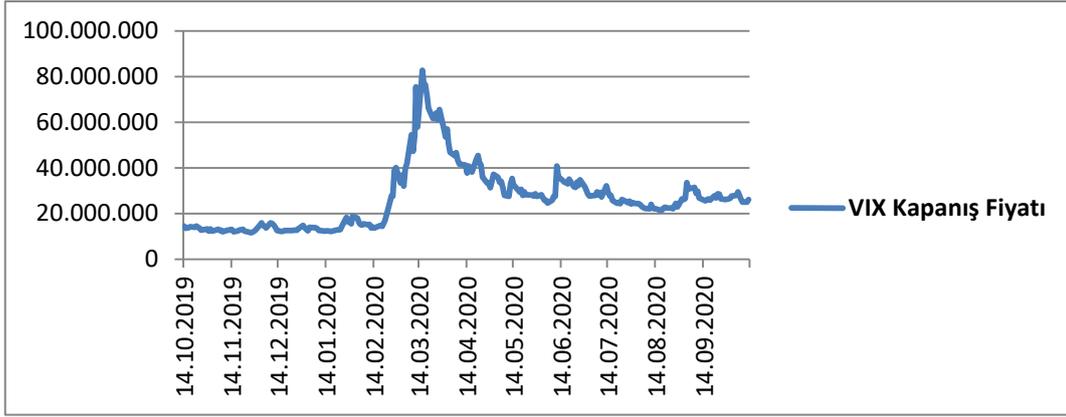
2022 yılının ilk dönemlerinde COVID-19 dünyada yaygınlık göstermeye başlarken Türkiye'de resmi bir açıklama ile duyurulmamıştır. Dolayısıyla salgın başlangıcında Türkiye'de belirli bir süre vaka tespitinin olmaması küresel piyasalarda yaşanan belirsizlik ve riskler Borsa İstanbul'da (BİST 100) satışların artmasına sebep olmuştur (Bloomberg HT, 2020). Fakat sonrasında, virüsün Türkiye'de etkilerinin hissedilmesi ile borsada düşüş yaşanmıştır (Bloomberg HT, 2020).

Şekil 1. Dünya Endekslerinin Genel Görünümü

Kaynak: Veriler finance.yahoo.com sitesinden elde edilerek tarafımda derlenip oluşturulmuştur.

Şekil 1'de salgının ortaya çıktığı ve yayılım göstermeye başladığı dönemler olan 09.10.2019- 28.09.2020 tarihlerinde dünya piyasalarından önde gelen borsaların görünümüne yer verilmiştir. Salgın haberlerinin piyasaya etkisini yakından görebilmek için özellikle bu dönemler ele alınmıştır. 31 Aralık 2019'dan bu yana Londra Menkul Kıymetler Borsası Endeksi (FTSE 100 Endeksi), Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Dow Jones Endeksi, Japonya'daki Nikkei Endeksi, Çin'deki Şanghay Menkul Kıymetler Borsası Endeksi (SSEC), Alman Birleşik Borsa Endeksi (DAX) ve Türkiye'de İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda düşüşler yaşanmıştır. Şekilde Türkiye'yi daha net gösterebilmek adına ikincil eksen, diğer endekslere birincil eksenle yer verilmiştir. COVID-19 salgınının oluşturduğu belirsizlik ve risk tüm dünya piyasalarını etkilemiştir. 23 Mart 2020 tarihinde ülkelerin uyguladığı yasak ve kısıtlamalarla birlikte uluslararası borsa endekslerinde genel bir düşüş yaşanmıştır. Sonrası dönemlere grafik üzerinde bakıldığında yavaş yavaş toparlanma süreci söz konusu olmuştur. Finansal piyasalarda risk durumunun söz konusu olmasıyla birlikte hisse senedi piyasasının volatilitelerini ölçen Volatilité Endeksi (Volatility Index, VIX) ile piyasada oluşan kaygı ve korku durumunu daha iyi görebilmekteyiz (Karabıyık ve Anbar, 2007: 67). VIX endeksi, Amerika ekonomisinin önemli bir göstergesi olduğundan gelişmekte olan ekonomiler bu endeksi yakından takip etmektedir. Amaç piyasadaki risk algısını ölçmektir. Yapılan araştırmalar sonucu VIX Endeksi ile hisse senedi fiyatlarının ters yönlü ilişkisi olduğu ortaya konmuştur (Öner vd. 2018:111). VIX Endeksinin yükselen bir trend izlemesi sonucunda finansal piyasalarda oluşan risk algısının arttığına geleceğe yönelik beklentilerin kötümserleşmesine işaret etmektedir (Karabıyık ve Anbar, 2007: 67).

Şekil 2. Volatilite Endeksi (VIX)

Kaynak: Veriler finance.yahoo.com sitesinden elde edilerek tarafımca derlenip oluşturulmuştur.

Şekil 2’de görüldüğü gibi Dünya genelinde 14 Ekim 2019 ile 13 Ekim 2020 tarihleri arasında VIX endeksi ile genel olarak risk ve belirsizlik durumuna baktığımızda, 2020 yılının Mart ayında COVID-19 salgını nedeniyle VIX endeksi belirtilen tarihler arasında yükselmektedir. Mart ayından sonra Dünya ekonomisinin toparlanma süreci ve bu salgın için yapılan aşı çalışmaları ile yavaş yavaş VIX endeksinde düşüş trendi devam etmiştir. Haziran ayında, ABD’de gündemde olan siyahi Floyd’un ölümü sonrası yaşanan olaylarında etkisi sebebiyle endeks küçük bir artış trendi göstermiş olsa da sonrasında ekonomilerin toparlanma süreci ve COVID-19 aşı çalışmalarının devam etmesiyle VIX endeksi Dünya genelinde azalma eğilimi göstermiştir.

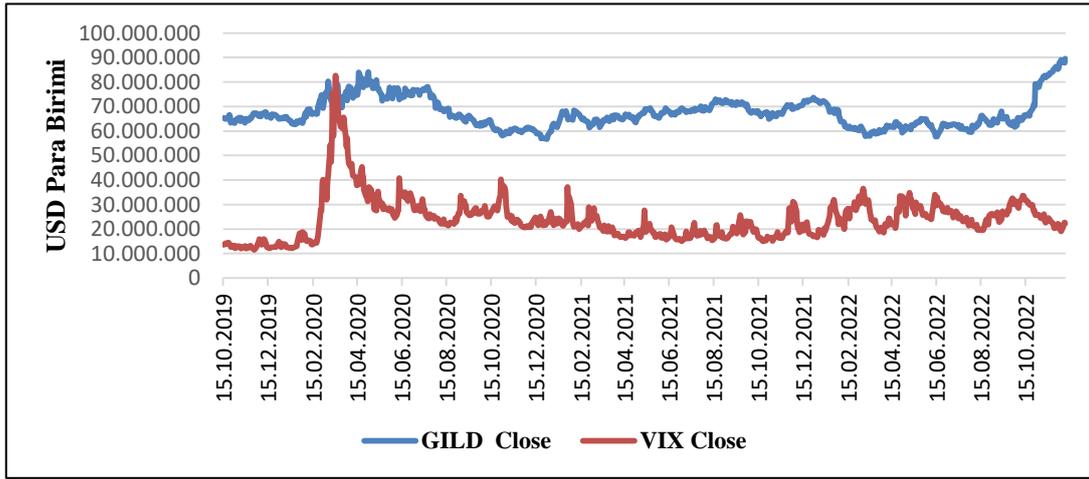
2.2. COVID-19 Salgınının İlaç Şirketleri Hisse Performansına Etkisinin Değerlendirilmesi

Finansal entegrasyonlarla birlikte Dünya ekonomisinde yapısal değişiklik oluşmuştur. Bir piyasada oluşan belirsizlik ve risk kısa sürede tüm piyasalara yansımaktadır. Böylelikle uluslararası piyasalar entegrasyonu ile ülkelerin hisse senedi getirilerini birçok makroekonomik faktör etkilemektedir (Hassan vd., 2003: 73). Yatırımcıların hisse senedi piyasalarında risklere karşı korunmaları önemlidir. Ekonomide oluşan risk artışı hisse senedi fiyatını ve getirisini etkileyebilmektedir (Yapraklı ve Güngör, 2007: 204). Geçmişte yaşanan salgınların piyasalarda oluşturduğu risk artışı ile hisse senedi getirileri olumsuz etkilenmiş bu durum Covid-19 salgınında da aynı olumsuz etkiyi göstermiş ve finansal piyasalarda düşüş yaşanmıştır. Kısa sürede virüsün diğer ülkelere yayılmasıyla hisse senedi piyasaları olumsuz etkilenmiş ve küresel borsalar çökmüştür (Şenol ve Zeren 2020: 3). Bu salgınla mücadele için birçok ilaç şirketi çalışmalara hızlı bir şekilde başlamıştır. Covid-19 aşısı geliştirme sürecinde ilerleme kaydedilmesi ile ilgili haberler, son zamanlarda dalgalı olan piyasada güçlü bir etki oluşturmuştur (Investing, 2020). İlaç şirketleri verilerinin hisse performansının değerlendirilmesi için, investing.com Dünya Gazetesi, Bloomberg, Reuters, Guardian, BBC vb. yayın kuruluşlarında yayınlanan haberler ile bilgi edinilmiştir. Yayınlanan haberler derlendiğinde dünyada aşı çalışmaları ile gündemde olan şirketlere baktığımızda; ABD Borsasında işlem görmekte olan Gilead Sciences Inc. şirketinin mucize ilaç olarak bilinen Remdesivir ilacını geliştirmesi, İngiltere merkezli ilaç firması AstraZeneca PLC’nin AZD1222 adı verilen aşığı geliştirmesi, ABD borsasında işlem gören Johnson & Johnson’un Ad26.COV2.S adı verilen aşığı geliştirmesi, Amerikan biyoteknoloji şirketi Moderna’nın, mRNA-1273 aşısını geliştirmesi, İsviçre piyasasında işlem gören Roche şirketinin Covacta ilacını geliştirmesi, Alman biyoteknoloji firması BioNTech SE ile ABD piyasasında işlem görmekte olan Pfizer şirketinin ortak çalışması ile BNT 162b1 ilacını geliştirmesi, İngiliz şirketi olan Synairgen’in SNG001 ilacını geliştirmesi, Fransa merkezli ilaç ve aşı üreticisi Sanofi’nin ‘mRNA’ aşısını geliştirmesinden sonra İngiliz ilaç şirketi olan GlaxoSmithKline şirketi ile ortak aşı çalışması yapıp Rekombinant adlı protein bazlı aşığı geliştirmeleri, Alman ilaç firması olan Merck & Co.’nun Rebif ilacını geliştirmesi, ABD merkezli biyoteknoloji firması Sorrento Therapeutics STI-1499 adlı antikorunu keşfetmesi şeklinde şirketlerin aşı ve ilaç çalışmalarını sıralayabiliriz. Bu çalışmalardan gündemde olan birkaç şirketin yaptığı aşı ve ilaç çalışmaları haberleri doğrultusunda hisse performanslarında yaşanan durum genel olarak

değerlendirilmiştir.

2.2.1. Gilead Sciences Inc. Şirketinin Hisse Performansı Değerlendirilmesi

1987 yılında ABD'nin Kaliforniya eyaletinde kurulan ABD merkezli biyoteknoloji firması Gilead Sciences Inc Şirketi, HIV, hepatit B, hepatit C ve influenza tedavisinde kullanılan antiviral ilaçlara odaklanmaktadır (Gilead Sciences, 2020). Covid-19 için özellikle gündemde olan bu Şirketin geliştirdiği mucize ilaç olarak adlandırılan Remdesivir'in Ebolaya karşı geliştirilen ancak etkili olmayan ilacın deneme aşamasında bazı koronavirüs hastalarının tedavisinde iyi sonuçlar verdiği belirtilmiştir (Bloomberg HT, 2020). Salgının ortaya çıkışından bu yana tüm biyoteknoloji Şirketleri arasında en umut verici Şirket olarak yerini almıştır. Aşı ve ilaç çalışmaları ile ilgili yaşanan gelişmeler Şirketin, hisse senedi performansını olumlu yönde etkilemiştir.

Şekil 3. Gilead Sciences Inc. Şirketinin Hisse Senedi Grafiği

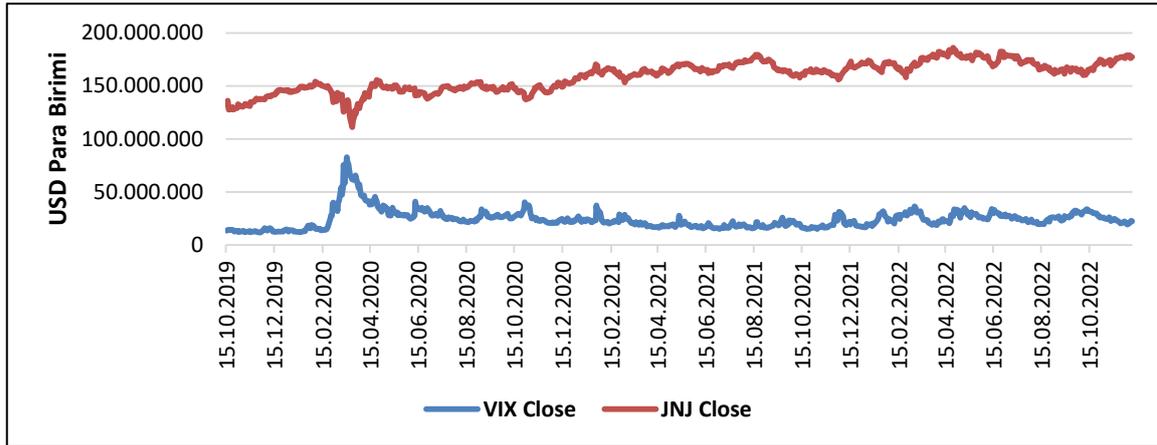
Kaynak: Veriler finance.yahoo.com sitesinden elde edilerek tarafımca derlenip oluşturulmuştur.

Şekil 3'te VIX endeksi ile Gilead Şirketinin 15 Ekim 2019 – 9 Aralık 2022 tarihleri arasında hisse senedi kapanış fiyatına bakıldığında, yayınlanan haberler sonrası yaşanan gelişmelerle birlikte 23 Mart 2020 tarihinde VIX risk endeksi ciddi bir Şekilde artmıştır. Risk artarken Gilead hisse senedi performansı da Şubat ayından Nisan 2020 tarihine kadar % 12 artış göstermiştir. Dolayısıyla Gilead Sciences Şirketinin aşı ve ilaç çalışmaları, hisse senedi fiyatını arttırmıştır. 2021 yılından 2022 yılına kadar VIX risk endeksinde azalma grlmştir. Eylül 2022 tarihinden sonra COVID-19 vaka sayılarının artmasının tekrar gündeme gelmesiyle Gilead Şirketinin hisse senedi fiyatlarında artma grlmştir.

Dünya Sağlık rgt (WHO) Nisan 2020'de yayınladığı raporda, U.S. Food and Drug Administration (FDA) tarafından Remdesivir ilacının Covid-19 tedavisi için güvenli veya etkili olup olmadığını henüz bilinmediğini belirtip onaylamaması sonrasında Gilead hisseleri 30.04.2020 ile 01.05.2020 tarihleri arasında %5 değer kaybetmiştir. Temmuz ayında yayınlanan haberde ise Avrupa Birliği (AB) koronavirüs tedavisinde Remdesivir antiviral ilacın kullanımına onay verdiğini açıklamıştır. COVID-19'a karşı ABD'de resmen önerilen ilk ilaç Remdesivir'in fiyatı açıklanmıştır (Euronews, 2020). ABD COVID-19'a karşı etkili olduğu kanıtlanan Gilead Sciences firması tarafından üretilen tek ilaç Remdesivir stokunun yüzde 90'nını satın almıştır. Gilead Sciences, temmuz ayında üreteceği bu ilacın tüm stoklarını ise yine ABD'ye satacağını ve eylül ayına kadar 500 bin kutu Remdesivir retileneğini duyurmuştur (Euronews, 2020). Tüm bu haberler doğrultusunda Bloomberg, Investing, Tradingview sitelerinden Gilead hisse senedi performansına baktığımızda; 01.01.2019 tarihinden 01.10.2020 tarihine kadar hisse senedi performansı %8,3 artmıştır. Haziran ayının başlangıcında ABD borsalarında işlem gören tüm sektörlerde düşüş gerçekleşmiştir. Bunun nedeni ise ABD'de gündemde olan siyahi Floyd'un ölümü olmuştur. Mayıs 2020 tarihinden Haziran 2020 tarihine kadar Şirketin senedi değeri %2 azalmıştır. Temmuz 2020' de hisse senedi performansına bakıldığında, COVID-19'a karşı etkili olduğu kanıtlanan Remdesivir ilaç stokunu ABD'nin satın alması ile hisse senedi performansı haziran ayından temmuz ayına kadar % 0,2 artmıştır.

2.2.2. Johnson & Johnson Şirketinin Hisse Performansı Değerlendirilmesi

1886 'da ABD'nin New Jersey eyaletinin New Brunswick şehrinde Johnson kardeşler tarafından kurulan Johnson & Johnson Merkezi ABD'de bulunan, kozmetik ve hijyenik ürünler üreten çokuluslu şirket; kişisel ürünler, tıbbi malzeme ve ilaç üretimine göre dünya liderlerinden biridir (Johnson & Johnson, 2020). Dünyanın en büyük ve en çeşitli sağlık hizmetleri şirketlerinden biri olan Johnson & Johnson COVID-19 salgını ortadan kaldırmaya yönelik olarak Ocak 2020 tarihinde aşı geliştirme çalışmalarına başlamıştır. Bu çalışmaların sonucunda Johnson & Johnson COVID-19 aşı adayı için Ebola aşısı için kullanılan teknolojilerden yararlandığını açıklamıştır (Bloomberg HT, 2020).

Şekil 4. Johnson & Johnson Şirketinin Hisse Senedi Grafiği

Kaynak: Veriler finance.yahoo.com sitesinden elde edilerek tarafımca derlenip oluşturulmuştur.

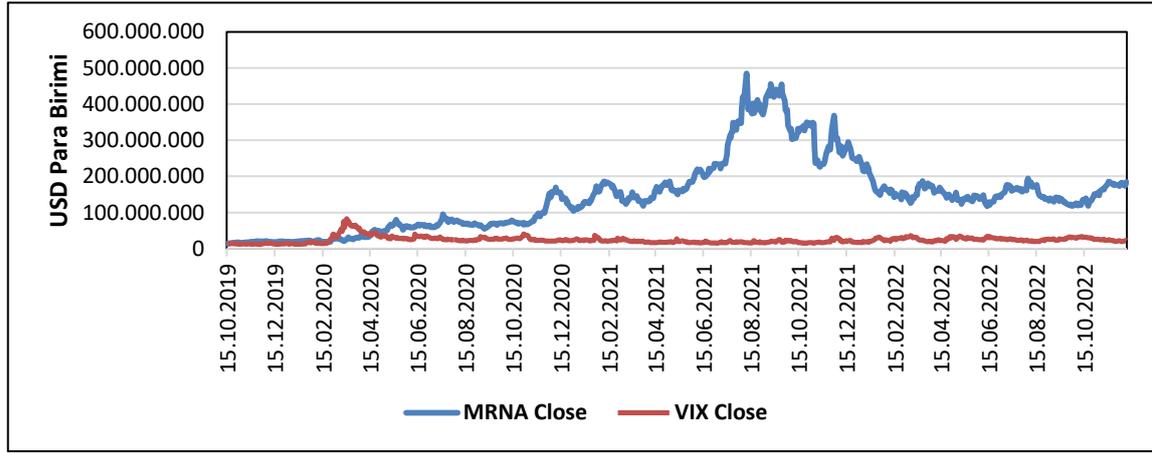
Şekil 4'te VIX endeksi ile Johnson & Johnson şirketinin 15 Ekim 2019 – 9 Aralık 2022 tarihleri arasında hisse senedi kapanış fiyatlarına yer verilmiştir. 15 Ekim 2019 ile 15 Ekim 2020 tarihleri arasında VIX endeksiyle Johnson & Johnson şirketinin hisse senedine genel olarak bakıldığında, yayınlanan haberler ve yaşanan gelişmeler ile hisse senedi performansı bir yılda %7,5 artmıştır. 23 Mart 2020 tarihinde virüsün etkileri ve pandemi sürecinin başlamasıyla VIX risk endeksi artmış, Johnson & Johnson şirketinin ise hisse senedi değeri düşmüştür. Şubat 2020'den Mart 2020 tarihine kadar şirketin hisseleri %13 düşerken, VIX risk endeksi ise %66 artmıştır. Şirketin aşı ve ilaç çalışmalarına başlamasıyla Mart 2020'den Nisan 2020'ye kadar hisse senedi değeri %10,2 artmış, VIX risk endeksi ise % 39,2 azalmıştır.

COVID-19 aşı çalışmaları devam eden şirket, Eylül 2020'de gerçekleştirmeyi planladığı Faz 1/2a klinik çalışmasının tarihini öne çekerek Temmuz 2020'nin ikinci yarısında başlatacağını duyurmuştur. 2 Ağustos 2020 tarihinde şirket potansiyel COVID-19 aşısını insanlar üzerinde test etmeye başlamıştır. 6 Ağustos 2020'de 100 milyon dozluk COVID-19 aşısının üretimi ve teslimi için ABD hükümetiyle 1 milyar dolarlık anlaşma imzalamıştır. Şirketten yapılan açıklamada, anlaşma kapsamında "Ad26.COV2.S" adı verilen aşı adayının ABD Gıda ve İlaç İdaresi'nden acil durum kullanım izni ya da onayını almasının ardından ABD'de kullanılacağı bildirilmiştir. Johnson & Johnson, "Ad26.COV2.S" adı verilen aşı adayının 1. ve 2. aşama klinik denemelerine ABD ve Belçika'da başlamıştı. Şirket, klinik denemelerin başarılı olması halinde gelecek yıl 1 milyar dozdan fazla aşının tedarik edilmesini hedeflemiştir (Bloomberg HT, 2020). Haberler doğrultusunda Bloomberg, Investing, Tradingview sitelerinden Johnson & Johnson hisse performansına bakıldığında, 01.01.2019 tarihinden 01.10.2020 tarihine kadar hisse senedi fiyatı %7,2 artmıştır.

2.2.3. Moderna Şirketinin Hisse Performansı Değerlendirilmesi

2010 yılında kurulan Moderna, ilaç geliştirme üzerine odaklanmış bir Amerikan biyoteknoloji şirkettir (Moderna, 2020). Covid-19 salgınına karşı aşı geliştirme çalışmalarında en hızlı yol alan firmalardan olan Moderna, 13 Ocak tarihinde 'mRNA-1273' adı altında aşı geliştirme çalışmalarına başlamıştır (Euronews,

2020).

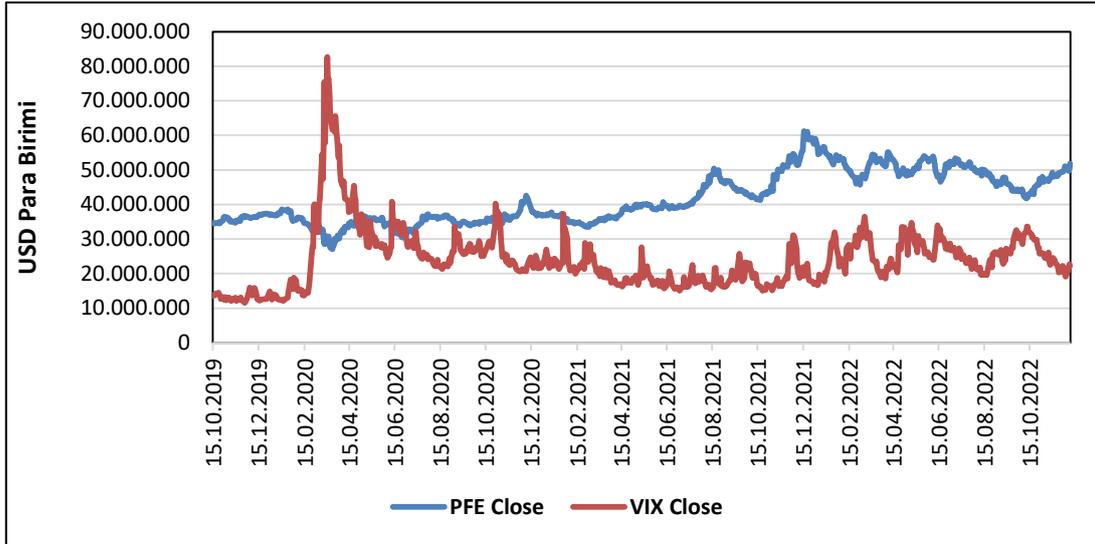
Şekil 5. Moderna Şirketinin Hisse Senedi Grafiği

Kaynak: Veriler finance.yahoo.com sitesinden elde edilerek tarafımda derlenip oluşturulmuştur.

Şekil 5'te VIX endeksi ile Moderna şirketinin 15 Ekim 2019 – 9 Aralık 2022 tarihleri arasında hisse senedi kapanış fiyatlarına yer verilmiştir. Yukarıdaki şekilde VIX endeksi ile Moderna şirketinin 15 Ekim 2019- 15 Ekim 2020 tarihleri arasında hisse senedi kapanış fiyatına bakıldığında, COVID-19 salgını sonrası yapılan aşı ve ilaç geliştirme çalışmaları ile hisse senedi fiyatı bir yılda %64.2 artmıştır. VIX risk endeksi ise %66 artmıştır. Şirketin yaptığı aşı çalışmaları üzerine 25 Şubat 2020 tarihinde şirket hisseleri New York borsasında %15'ten daha fazla işlem görmüştür (Bloomberg, 2020). FDA'nın verdiği onayın ardından birinci aşama klinik denemeler 17 Mart 2020 tarihinde Washington'da başlamış ve insanlar üzerinde denemeye başlanan ilk Covid-19 aşı adayı olmuştur. 19 Mayıs 2020 tarihinde yayınlanan habere göre geliştirdikleri aşının insanlar üzerindeki testlerin sonuçlarının olumlu olduğunu açıklayan Moderna şirketinin hisse fiyatları 15 Mayıs 2020'den 18 Mayıs 2020 'ye kadar %16,6 artmıştır (Bloomberg, 2020). 20 Mayıs tarihinde yayınlanan habere göre aşı çalışmalarında birinci aşama denemelerinin başarıyla sonuçlandığını açıklamalarının ardından hisse fiyatında %19,9 artış yaşanmıştır (Investing, 2020). 12 Ağustos tarihinde ABD'nin yapmış olduğu açıklamada, 100 milyon dozluk COVID-19 aşısının üretimi ve teslimi için Moderna şirketi ile anlaşma yaptığını duyurmuştur. Olumlu gelişmeler sonucu endekslerde yukarı yönlü artış gerçekleşmiştir. Anlaşma sonrası Moderna'nın hisseleri yaklaşık %10 değerlenmiştir (Bloomberg HT, 2020). Mart 2020'den Temmuz 2020 tarihine kadar hisse senedi fiyatı %63,1 artmıştır. Şirketin sonraki dönemlerine bakıldığında Kasım 2021' den Ekim 2022 yılına kadar hisse senedi fiyatlarında azalma görülmüştür.

2.2.4. Pfizer Şirketinin Hisse Performansı Değerlendirilmesi

ABD piyasasında işlem görmekte olan Pfizer şirketi dünyanın önde gelen ilaç şirketlerinin arasında yer almaktadır (Pfizer, 2020). Covid-19 salgını için aşı geliştirme çalışmalarında Alman biyoteknoloji firması BioNTech ile iş birliği yapmıştır. BioNTech tarafından yapılan açıklamada, BNT162 adı verilen aşının birinci ve ikinci aşama klinik denemelerinin 23 Nisan tarihinde Almanya'da başlamıştır (Aytekin ve Karadağ, 2020).

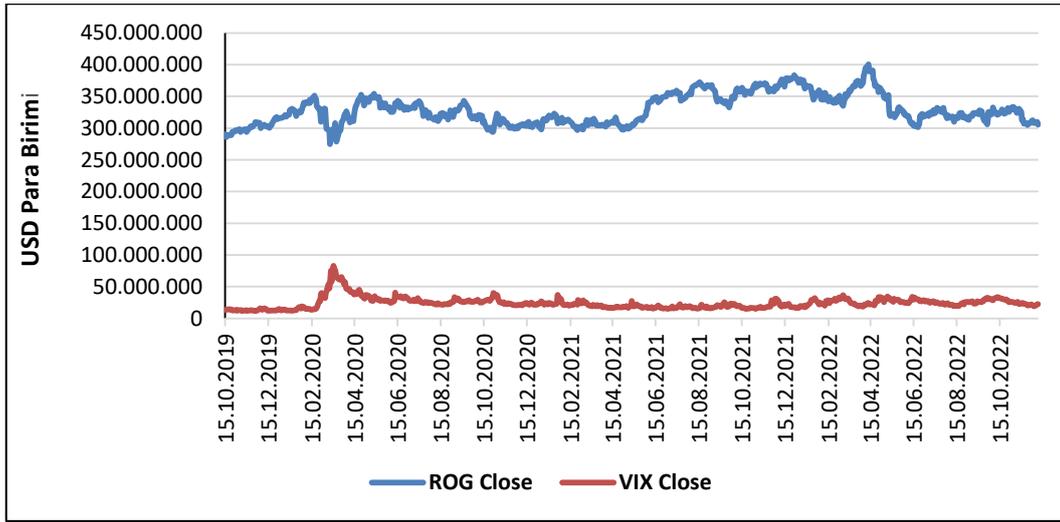
Şekil 6. Pfizer Şirketinin Hisse Senedi Grafiği

Kaynak: Veriler finance.yahoo.com sitesinden elde edilerek tarafımca derlenip oluşturulmuştur.

Şekil 6'da VIX endeksi ile Pfizer şirketinin 15 Ekim 2019 – 9 Aralık 2022 tarihleri arasında hisse senedi kapanış fiyatlarına yer verilmiştir. VIX endeksi ile Pfizer şirketinin 15 Ekim 2019- 15 Ekim 2020 tarihleri arasında hisse senedi kapanış fiyatına bakıldığında, bir yılda hisseleri %10.1 azalmıştır. Şirket COVID-19 salgınından olumsuz yönde etkilenmiştir. 6 Mayıs 2020 tarihinde BioNTech, Pfizer ilaç şirketi ile geliştirdiği COVID-19 aşısı adayını insanlar üzerinde test etmeye başlamıştır. 21 Temmuz tarihinde birinci ve ikinci aşama klinik denemelerinden olumlu sonuç aldıklarını duyurmuşlardır (Bloomberg HT, 2020). Bu haberler doğrultusunda, Temmuz 2020 hisse senedi fiyatı Haziran 2020' ye göre %5.8 artmıştır. 11 Ağustos 2020 tarihinde yer alan haberde üç aşamalı olan deneyde üçüncü aşamanın da olumlu sonuçlar verdiği ve klinik testler için Temmuz 2020'de 30 bine yakın katılımcıyla birlikte aşısı üzerine küresel bir çalışma yürütüldüğüne yer verilmiştir. Elde ettikleri BNT162b2 etken maddesinin test edilip olumlu sonuçlar elde edildiği ortaya çıkmıştır. Yayınlanan haberler sonrasında hisse senedi performansı olumlu etkilenmiştir. Şekil 6'da görüldüğü gibi Ekim 2021'den Aralık 2022'ye kadar hisse senedi fiyatları artmıştır.

2.2.5. Roche Şirketinin Hisse Performansı Değerlendirilmesi

Roche İsviçre kökenli çokuluslu bir ilaç firmasıdır. Covid-19 salgını için mart ayında aşısı çalışmalarına başladığını duyuran şirket, Covacta adı altında aşısı geliştirmiştir. Klinik çalışmaları devam ederken şirketin hisse senedi fiyatı son bir yılda %18,9 artmıştır.

Şekil 7. Roche Şirketinin Hisse Senedi Grafiği

Kaynak: Veriler finance.yahoo.com sitesinden elde edilerek tarafımda derlenip oluşturulmuştur.

Şekil 7’de VIX endeksi ile Roche şirketinin 15 Ekim 2019 – 9 Aralık 2022 tarihleri arasında hisse senedi kapanış fiyatlarına yer verilmiştir. 15 Ekim 2019- 15 Ekim 2020 tarihleri arasında hisse senedi kapanış fiyatına bakıldığında, son bir yılda hisse fiyatı %18,9 artmıştır. Ancak 29 Temmuz 2020’de son klinik çalışmalar sonucunda Roche’nin klinik test sürecinden kötü bir haber gelmiş ve şirketin Covacta denemeleri beklenen sonuca ulaşamamıştır. Bunun sonucunda şirketin hisse fiyatları Temmuz 2020’den Ağustos 2020’ye kadar %2 azalmıştır. Roche şirketi de salgından etkilenen diğer şirketler arasında yer almıştır ancak süreç ilerledikçe ilaç ve aşı çalışmaları ile hisseleri Mart 2020’den Ekim 2020’ye kadar %8,7 artmıştır. Şirketin Nisan 2022 yılından sonra hisse senedi performansı azalmıştır.

SONUÇ

2019 yılının aralık ayı sonunda Çin’de ortaya çıkan yeni tip koronavirüs kısa sürede tüm dünyaya yayılım göstermiş ve dünya ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Bu salgın yalnızca sağlık sorunu değil ayrıca ekonomik, eğitim vb. gibi birçok alanda ciddi olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Salgın nedeniyle ülkeler gündelik yaşam ile ilgili çeşitli kısıtlamalar ve yasaklar getirmiştir. Birçok sektörde daralma olduğu gibi finans piyasalarında da ciddi düşüşler yaşanmıştır. Dünya ekonomi alanında yaşanan belirsizlik ve risk gibi durumlar insanlarda güven kaybına, dünya borsalarında ise panik havası yaşanmasına neden olmuştur.

Geçmişten günümüze küreselleşme ile birlikte salgınlar tüm dünyayı kısa süre içerisinde etkisi altına almış, ekonomiyi ve sosyal yaşantıyı olumsuz etkilemiştir. Salgın hastalıkların ortaya çıkma potansiyelinin her zaman mümkün olduğu ve asıl önemli olan konunun bütün toplumları etkileyen salgınların şiddetinin hangi sağlık yöntemleri ve siyasi karar mekanizmaları ile yönetme konusunda dünyanın neresinde olursa olsun önemli olan bütün hastalıkların tedavisinde tüm kamuoyuyla ortak bir akıl ve sorumluluk yürütülmesidir. Böylelikle bu tarz salgınların daha az hasar ile atılması mümkündür. Toplumların sergileyeceği tutum ile devletlerin salgınlara karşı hazır olması konusu bu tarz salgınlar ile önemli ve gündem bir konu olmuştur.

Bu araştırmada yer alan grafikler değerlendirildiğinde, dünya borsalarında en çok gelir getiren ilaç firmalarının koronavirüs ile ilgili yaptıkları aşı ve ilaç çalışmaları haberleri sonrası hisse performanslarının değişiklik gösterdiği sonucuna ulaşmak mümkündür. İlaç şirketlerinin yaptığı aşı çalışmaları ile ilgili yayınlanan olumlu haberlerin hisse senedi fiyatlarını arttırdığını, olumsuz haberlerin ise hisse senedi fiyatlarını azalttığı grafikler yardımıyla ortaya çıkmıştır. Yaşanan bu tarz salgınlarda piyasada ilaç ve medikal sanayi gibi bazı sektörler bu durumdan olumlu etkilenmiş olup piyasanın tersi yönünde hareket etmiştir. Dolayısıyla Covid-19 ile turizm, hava yolu gibi birçok sektör bu durumdan olumsuz etkilenirken ilaç ve medikal sanayi, salgını önlemek

amacıyla yaptıkları aşı çalışmaları ile piyasanın tersi yönünde hareket ederek olumlu etkilenen sektörler arasında yer almıştır. Salgınlardan olumsuz etkilenmemek adına bu gibi çalışmalar arttırılarak araştırmalar yapılmalı ve ekonomik tedbirlerle desteklenerek hazırlıklı olunmalıdır. Covid-19 süreci ile birlikte insanların pandemi gibi salgınlarla daha kolay mücadele edebilmesi adına öncelikle sağlık okuryazarlık seviyesini arttırmaya yönelik eğitim faaliyetleri planları yapılmalıdır. Sağlık sistemleri içerisinde koruyucu sağlık hizmetlerine yönelik çalışmaların ve yatırımların arttırılması bununla birlikte insanların bugüne kadar ki normallerini değiştirmeye hazır olması gerektiği düşünülmektedir. Bu tarz önemli salgınlar bittiğinde ülkelerin ve bireylerin rehavete kapılarak tedbirlere uymaması ve eski normallere hızlı bir şekilde geri dönmesi farklı felaketlerin başlangıcı olmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla insanlık olarak bundan sonraki yaşamımızı pandemi gibi süreçlerle mücadeleye uyumlu bir şekilde yeniden planlayıp, insanların çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmalıyız. Sonraki çalışmalarda salgının sona ermesi sonucu etkilerinin dünya borsalarına ve ilaç şirketlerinin hisse senedi performansına etkileri incelenmelidir.

Teşekkür

Bu çalışma 18AG020 numaralı TÜBİTAK-1004 projesi kapsamında STAR burs programı tarafından desteklenmiştir.

KAYNAKÇA

Abodunrin, Oyinlola Vd. (2020). “Coronavirus Pandemic And Its Implication On Global Economy”. International Journal Of Arts, Languages And Business Studies (Ijalbs), Vol.4, 13-23.

Alpago, Hasan Ve Oduncu Alpago, Derya (2020). “Koronavirüs Salgınının Sosyoekonomik Sonuçları”, İbad Sosyal Bilimler Dergisi, 8, 99-114. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/pub/ibad/issue/53796/716444>

Anderson, Hamish Vd., (2018). “The Effect Of Macroeconomic Announcements At A Sectoral Level İn The Us And European Union”. Research İn International Business And Finance, 17(2), 256-272.

Armağan, T. Ü. R. K., Bingül, B. A., & Rengin, A. K. (2020). Tarihsel Süreçte Yaşanan Pandemilerin Ekonomik Ve Sosyal Etkileri. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 19(Covid-19 Special Issue), 612-632.

Aslan, Recep (2020). “Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler Ve Covid-19”. Göller Bölgesi Aylık Ekonomi Ve Kültür Dergisi, 8 (85), 36-41. Erişim Adresi: <http://www.dergiyrinti.com/index.php/ayr/article/view/1353>

Aytekin, Emre Ve Karadağ, Cüneyt. (2020, 30 Nisan). Erişim Adresi (2 Ağustos 2022): <https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/turk-ilac-sirketi-biontech-pfizer-ortakliginda-potansiyel-kovid-19-asisi-icin-klinik-denemelere-basladi/1824402>

Baldwin, Richard & Weder Di Mauro, Beatrice (2020). “Economics İn The Time Of Covid-19”. London: Cepr (Centre For Economic Policy Research) Press. Erişim Adresi: <https://daserste.ndr.de/panorama/cepr102.pdf>

Baykal, Nurulhude (2020, 3 Nisan). *Salgın Hastalıkların Tarihi*. Tübitak Genç Bilim. Erişim Adresi (09 Ağustos 2022): <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/salgin-hastaliklarin-tarihi>

Bloomberg Ht. (2020, 22 Temmuz,). *Covid-19 Aşı Haberleri*. Erişim Adresi (12 Ağustos 2022): <https://www.bloomberght.com/abd-100-milyon-dozluk-potansiyel-kovid-19-asisi-icin-1-95-milyar-dolarlik-siparis-verdi-2260639>

Bloomberg Ht. (2020, 12 Ağustos). *Covid-19 Aşı Çalışmaları Haberleri*. Erişim Adresi (14 Ağustos 2022): <https://www.bloomberght.com/abd-de-endeksler-asi-calismalarina-iliskin-haberler-ile-yukselisle-acildi-2262055>

Bloomberg Ht. (2020, 3 Temmuz). *Covid-19 Aşı Çalışmaları Haberleri*. Erişim Adresi (2 Ağustos 2022): <https://www.bloomberght.com/ab-kovid-19-tedavisinde-remdesivirin-kullanimini-onayladi-2259388>

Bloomberg Ht. (2020, 5 Ağustos). Erişim Adresi (6 Ağustos 2022): <https://www.bloomberght.com/abd-hukümetinden-kovid-19-asisi-icin-johnson-johnson-ile-1-milyar-dolarlik-anlasma-2261570>

Budak, F. & Korkmaz, Ş. (2020). Covid-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği. *Sosyal Araştırmalar Ve Yönetim Dergisi*, (1), 62-79 . Doi: 10.35375/Sayod.738657

Cenesizoglu, Tolga (2006). *Essays On The Stock Market's Reaction To Macroeconomic News*. Doctoral Thesis, University Of California, San Diego. Erişim Adresi: <https://escholarship.org/uc/item/6680q0tj>

Çetin, Eyüp (2009). “*Matematiksel Epidemiyoloji: Pandemik A/H1N1 Gribi Vakası*”. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, 38 (2), 197-209. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/98142>

Demirdöğen, Oğuzhan Ve Yorulmaz, Recep (2020) “*Kovid-19 Salgınının Dünya Ekonomilerine Etkileri*”, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, 1-23. Erişim Adresi: https://www.orsam.org.tr/d_hbanaliz/analiz_242_tr.pdf

Daube, Carl Heinz (2020). *The Corona Virus Stock Exchange Crash*, Zbw-Leibniz Information Centre For Economics, Kiel, Hamburg. Erişim Adresi: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/214881/1/the%20corona%20virus%20stock%20exchange%20crash.pdf>

Euronews (Ağustos, 2020). *Covid-19 Aşı Çalışmaları Haberleri*. Erişim Adresi (12 Ağustos 2022): <https://tr.euronews.com/2020/08/05/covid-19-as-cal-smalar-nda-son-asamadaki-sirket-baz-ulkelerle-pazarl-ga-baslad-k>

Euronews (Ağustos, 2020). *Covid-19 Aşı Çalışmaları Haberleri*. Erişim Adresi (07 Ağustos 2022): <https://tr.euronews.com/2020/07/01/covid-19-a-kars-ab-de-resmen-onerilen-ilk-ilac-remdesivir>

Gormsen, Niels & Kojen, Ralph (2020). *Coronavirüs: Impact On Stock Prices And Growth Expectations*. University Of Chicago, Becker Friedman Institute For Economics Working Paper. Erişim Adresi: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w27387/w27387.pdf

Gilead Sciences Inc. (2020). Erişim Adresi (01 Ağustos 2022): <https://www.gilead.com/news-and-press/company-statements>

Hassan, Kabir Vd. (2003), “*Country Risk And Stock Market Volatility, Predictability And Diversification In The Middle East And Africa*”. *Economic Systems*, 27: 63-82. Erişim Adresi: <https://isiarticles.com/bundles/article/pre/pdf/19520.pdf>

Huang, Xin (2018). *Macroeconomic News Announcements, Systemic Risk, Financial Market Volatility, And Jumps*. *The Journal Of Futures Markets*, 38(5), 513-534. Erişim Adresi: Doi:Http://Dx.Doi.Org/10.1002/Fut.21898

Investing (2020, 20 Mayıs). Erişim Adresi (10.08.2022): <https://tr.investing.com/analysis/5-stocks-leading-the-race-to-deliver-a-covid19-vaccine-200446390>

Johnson & Johnson. Erişim Adresi (02.08.2022): <https://www.jnjconsumer.com.tr/tr/sirketimiz>

Karabıyık, Lale Ve Anbar, Adem (2007). “*Volatilite Ve Varyans Swapları*”. *Mufad Muhasebe Ve Finansman Dergisi*, 35, 62-77. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mufad/issue/35604/395538>

Kılıç, Yunus (2020). *Borsa İstanbul'da Covid-19 (Koronavirüs) Etkisi*. *Joeep: Journal Of Emerging Economies And Policy*, 5(1), 66-77. Erişim Adresi: <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Download/Article-File/1132865>

Kongera, Ajay (2011). *Two Essays On The Effect Of Macroeconomic News On The Stock Market* (Order No.

3483254). Available From Proquest Central; Proquest Dissertations & Theses Global. Erişim Adresi: <https://search.proquest.com/docview/902636139?accountid=15331>

Moderna. (2020). Erişim Adresi (12.08.2022): <https://www.modernatx.com/about-us>

Nippani, Srinivas Ve Washer, Kenneth (2004). *Sars: A Non-Event For Affected Countries' Stock Markets Applied Financial Economics*, 14(15), 1105-1110. Erişim Adresi: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/0960310042000310579?NeedAccess=True>

Our World In Data. (2022). Erişim Adresi (08.12.2022): <https://ourworldindata.org/coronavirus-data>

Öner, Hakan, Vd. (2018). *Volatilite Endeksi (Vix) İle Gelişmekte Olan Ülke Hisse Senedi Piyasası Endeksleri Arasındaki Engel-Granger Eş-Bütünleşme Ve Granger Nedensellik Analizi*. Finansal Araştırmalar Ve Çalışmalar Dergisi, 110-124. <https://doi.org/10.14784/marufacd.460670>.

Pruijssers, A. J., George, A. S., Schäfer, A., Leist, S. R., Gralinski, L. E., Dinnon, K. H. & Sheahan, T. P. (2020). Remdesivir Inhibits Sars-Cov-2 In Human Lung Cells And Chimeric Sars-Cov Expressing The Sars-Cov-2 Rna Polymerase In Mice. *Cell Reports*, 32(3).

Pzifer. Erişim Adresi (14.08.2022): <https://www.pfizer.com.tr/>

Şenol, Zekai Ve Zeren, Feyyaz (2020). *Coronavirüs (Covid-19) And Stock Markets: The Effects Of The Pandemic On The Global Economy*. Eurasian Journal Of Researches In Social And Economics (*Ejrse*), 7(4), 1-16. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1077567>

Türk, Armağan Vd. (2020). *Tarihsel Süreçte Yaşanan Pandemilerin Ekonomik Ve Sosyal Etkileri*. Gaziantep University Journal Of Social Sciences, 612-632. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.21547/jss.766717>

Yapraklı, Sevda Ve Güngör, Bener. (2007). *Ülke Riskinin Hisse Senedi Fiyatlarına Etkisi: İmkb 100 Endeksi Üzerine Bir Araştırma*. Ankara Üniversitesi Sbf Dergisi. 199-218. 62(2). Erişim Adresi: https://doi.org/10.1501/sbfder_0000002026.

Zeren, Feyyaz Ve Hızarcı, Atike (2020). *The Impact Of Covid-19 Coronavirus On Stock Markets: Evidence From Selected Countries*. Muhasebe Ve Finans İncelemeleri Dergisi, 3(1), 78-84. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.32951/Mufider.706159>

World Health Data Platform (Who). (2020). Erişim Adresi (08.08.2022): <https://www.who.int/data>

World Economic Outlook Update, June 2020: A Crisis Like No Other, An Uncertain Recovery Imf. Erişim Adresi (09.08.2022): <https://www.imf.org/en/publications/weo/issues/2020/06/24/weoupdatejune2020>

Medikal Turizmin Dış Ticaret Açısından Değerlendirilmesi; Türkiye Örneği Trade-Map Analizi

Evaluation of Medical Tourism in Terms of Foreign Trade; Türkiye Example Trade-Map Analysis

Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Ayşegül OĞUZ
Selçuk Üniversitesi
ayatabey@selcuk.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-6311-8490>

Makale Başvuru Tarihi / Received: 08.12.2023
Makale Kabul Tarihi / Accepted: 31.12.2023
Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler:

Medikal Turizm,
Dış Ticaret,
Sağlık Ekonomisi,
Uluslararası
Sağlık Politikaları

ÖZET

Bu makaleyi, küreselleşen dünyada dış ticaret ile medikal turizmin kesişim noktalarını ve bu iki alanın Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Çalışma, medikal turizmin uluslararası sağlık hizmetlerinde nasıl önemli bir rol oynadığını ve dış ticaretin bu alandaki etkisini ayrıntılı bir biçimde incelemektedir. Çalışmada, Türkiye'nin medikal turizmdeki stratejik konumu, bu alandaki potansiyeli ve küresel rekabet içerisindeki yerini değerlendirerek, ekonomik, sosyal ve sağlık açısından sağladığı fırsatlar ve karşılaşılan zorluklar dış ticaret perspektifinden analiz edilmektedir. Araştırma, medikal turizmin Türkiye'deki gelişim sürecini, sağlık hizmetlerinin kalitesi, maliyet etkinliği ve uluslararası hastaların tercihleri açısından değerlendirerek, bu alandaki politika önerilerini ve stratejik yaklaşımları ortaya koymaktadır.

Keywords:

Medical Tourism,
Foreign Trade,
Health Economy,
International Health
Policies

ABSTRACT

This article comprehensively discusses the intersections of foreign trade and medical tourism in the globalizing world and the effects of these two areas on the Turkish economy. The study examines in detail how medical tourism plays an important role in international health services and the impact of foreign trade in this field. In the study, Turkey's strategic position in medical tourism, its potential in this field and its place in global competition are evaluated, and the economic, social and health opportunities it provides and the difficulties encountered are analyzed from a foreign trade perspective. The research evaluates the development process of medical tourism in Turkey in terms of the quality of health services, cost effectiveness and preferences of international patients, and reveals policy recommendations and strategic approaches in this field.

1. GİRİŞ

Turizm, COVID-19 pandemisi sonrası, o zamana kadar dünyada görülmemiş ciddi bir şok yaşamış, insanların seyahatlerine yönelik kısıtlamalar turizm ekonomisini temelden sarsmıştır. Pandeminin zirvesinde hem uluslararası turizm hem iç turizm kısıtlamalardan dolayı dünya çapında neredeyse tamamen durma noktasına gelmiştir. OECD ülkeleri göz önüne alındığında turizmin GSYİH içerisinde payının 1.9 puan (%28) ve hizmet ihracatının payının da 10.6 puan (%9.9) düştüğü görülmektedir. Turizm, seyahat kısıtlamalarının kaldırılmaları sonrasında, 2022'de güçlü bir toparlanma yaşamış, ancak ekonomideki ve siyasetteki belirsizlikler, Rusya-Ukrayna savaşının getirdiği olumsuzluklar, jeopolitik istikrarsızlık gibi nedenler olumsuz yönde etkilemiştir. Turizm, 2023 yılında salgın öncesi seviyelere ulaşsa da ve bu toparlanmanın 2025 yılına kadar sürmesi beklenmektedir (OECD, 2022).

Pandemi sonrası, birçok sektörlere olduğu gibi turizmde daha dayanıklı, sürdürülebilir ve dirençli toparlanmayı desteklemek için koordineli çalışmanın gerekliliği anlaşılmıştır. Turizmin ekonomik ve sosyal bir güç olarak dış ticaretteki etkisinin de farkına varılmıştır. Hükümetler turizmin çeşitlendirilmesi bunun yanında uzun vadeli önceliklerin ele alınmasına yönelik fırsatların kaçırılmaması, yapısal sorunların çözülmesi, gelecekteki krizlere hazırlıklı olunması üzerinde önemle durarak strateji planları geliştirmişlerdir.

Ülkelerin turizm çeşitlendirilmesine gitmesi turizm gelirlerinin artması noktasında önemlidir. Dış ticaret ile ilişkilendirildiğinde turizm, özellikle sağlık sektörü üzerinde daha belirgin bir etkiye sahiptir. Bu dinamikler arasında, medikal turizm ön plana çıkmaktadır. Medikal turizm, sadece bireylerin sağlık hizmetlerine erişimini genişletmekle kalmayıp, aynı zamanda uluslararası ticaret ve ekonomik büyüme üzerinde de önemli bir etki yaratmaktadır.

Turizm literatürüne bakıldığında medikal turizmin yükselen bir trend olduğu görülmektedir. Medikal turizm, tıbbi teşhis, tedavi, rehabilitasyonun yanı sıra otelcilik, acentecilik, ülke tanıtımı, ekonomi vb. açıdan multidisipliner bir bakışı gerektirmektedir. Medikal turizm, bütün tıbbi tedavilerin uygulamasını elde etmek amacıyla kişilerin kendi ülkelerinden başka bir ülkeye gidip bu hizmeti almalarını ifade etmektedir (Harahsheh, 2002).

Medikal turistler, genel tıbbın konusu içinde yer alan tıbbi sorunlarını maliyet, bekleme zamanı, uzman arayışı ya da kendi ülkelerinde bu tür hizmetlerin olmaması gibi nedenlerle erişemedikleri cerrahi ya da uzmanlık gerektiren tedavi hizmetlerini satın almak için uluslararası seyahatler yapmaktadır (OECD, 2022).

Medikal turizm, medikal tedavi almak amacıyla yapılır yani medikal bir işlem gerektirir. Her medikal turizm bir sağlık turizmi aktivitesi olmasına rağmen, her sağlık turizmi medikal turizm kapsamında olmak zorunda değildir. Çünkü medikal turizmde turistler kendi irade ve isteklerinden daha ziyade ihtiyaçları için başka bir ülkedeki sağlık kuruluşuna başvururlar (OECD, 2022).

Türkiye, coğrafi konumu, sağlık hizmetlerindeki kalitesi ve rekabetçi maliyet yapısı sayesinde, medikal turizmde önemli bir destinasyon haline gelmiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin medikal turizm alanındaki konumu, bu sektörün ekonomik ve sosyal boyutları ve dış ticaret ile olan etkileşimi daha çok önem kazanmaya başlamıştır. Ayrıca, medikal turizmin; global ekonomideki yeri, popüler destinasyonları, gelecekteki trendleri, politika önerileri ve stratejik yaklaşımlara yönelik yapılan araştırmaların kısıtlı olduğu görülmektedir. Medikal turizm ve dış ticaretin Türkiye ekonomisine olan etkilerini anlamak, küreselleşen dünyada ekonomik ve sağlık politikalarını şekillendirmek için kritik bir öneme sahiptir. Bu makale, bu iki alanın kesişim noktalarını ve etkileşimlerini analiz ederek hem politika yapımcılar hem de sektör profesyonelleri için değerli bilgiler sunmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede çalışmada, medikal turizmin ve dış ticaretin Türkiye ekonomisine olan etkileri kapsamlı bir şekilde ele alınmaya çalışılacak ve bu iki alanın birbirleriyle olan etkileşimi detaylı bir şekilde incelenecektir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Gelişmekte olan birçok ülke, turizmin ekonomik ilerleme ve yoksulluğun azaltılması açısından önemli bir gelir

kaynağı olduğunu düşünmektedir. Bu, büyük ölçüde turizmin istihdam fırsatları yaratıp yaratmadığına, özellikle tarım ve hizmet sağlayan sektörlerle bağlantılar yaratıp yaratmadığına ve yolların, liman ve havaalanı tesislerinin inşası ve halkın yararlanacağı finansal hizmetlerin sağlanması yoluyla temel altyapının gelişimini teşvik edip etmediğine bağlıdır. Aynı zamanda turizmin gelişiminin, ulusal pazarlarda arz kapasitesinin gelişimini teşvik edecek yeterli teşviklere sahip politika, düzenleyici ve kurumsal çerçevelerden oluşan ulusal bir strateji tarafından yönlendirilip yönlendirilmediğiyle de ilişkilidir. Aynı derecede önemli olan, ulusal stratejinin, birçok gelişmekte olan ülkede daimi bir sorun gibi görünen iç ekonomiden kaynaklanan mali sızıntıları ne ölçüde sınırladığı ve turizmin çevre ve kültürel miras üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmeye yönelik çabalarıdır. Turizmin yapısal ekonomik ilerleme ve sürdürülebilir kalkınmadaki rolü uluslararası gündemde yeni bir konu olmasa da turizmin nasıl daha sürdürülebilir hale getirileceği ve gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine nasıl katkıda bulunacağı hala acil dikkat gerektiren bir sorundur. Bu anlamda medikal turizm, turizm dış ticaret ilişkisi üzerine çok sayıda yayınlar yapılmış ve genel olarak turizmin ülkenin refahına etkisi ve dış ticarete etkisinin olumlu yönde olduğu sonucuna varılmıştır. Bununla ilgili yapılan çalışmalardan bazıları aşağıdaki gibidir;

Connell (2013), medikal turizmin küresel etkilerini incelemiş, medikal turizmin küresel sağlık hizmetleri pazarında hızla büyüyen ve gelişen bir sektör olduğunu, bu alanda yapılan araştırmaların, farklı ülkelerdeki medikal turizm politikalarının ve sağlık hizmetlerinin uluslararasılaşması gerektiği sonucuna varmıştır.

Vincent ve arkadaşları Hong Kong'da medikal turizmin gelişimini etkileyen faktörler üzerine bir çalışma yapmış özel ve kamu hastaneleri ve sağlık kurumlarının temsilcilerinden veri toplayarak nitel bir araştırma yapmıştır. Bunun sonucunda devlet desteğinin, maliyetlerin, kapasite sorunlarının ve yerel toplumun sağlık ihtiyaçlarının turizm önündeki engeller olduğunu ortaya koymuştur (Vincent, Küçükusta, & Song, 2011).

Connell (2005), tıbbi hizmetlerin daha fazla özelleştirilmesi ve maliyet farklılıklarının devam etmesi gibi faktörlerin medikal turizmin gelişimine katkı sağlayacağını, özellikle estetik cerrahiye (diş hekimliği dahil) olan talep arttıkça bunu sağlayan ülkelere buna bağlı olarak talebin artacağını bunun da o ülkelerin dış ticaretine katkı sağlayacağını ifade etmiştir.

Bookman ve Bookman, gelişmekte olan ülkelerde sağlık turizmin ve tıbbi hizmetler ile turizm arasında ki ilişkiyi kapsamlı bir şekilde inceleyerek, sağlık turizminin arz yönüne ilişkin tartışmalarının çoğunun kamu ve özel sektör koordinasyonu ihtiyacından kaynaklandığını ifade etmiş ve bu sektörlerden en iyi şekilde yararlanmak için birlikte çalışması gerektiğini savunmuşlardır (Bookman & Bookman, 2007).

Faber ve Gaubert, Meksika'da turizm ve uluslararası ticaret arasındaki ilişkiyi araştırmış, çalışmada mikro veriler ve niceliksel bir mekansal denge modeli kullanılmış ve turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi ve uluslararası ticareti iyileştirdiğini bunun yanında turizm sektörünün imalat sektörü üzerinde yayılma etkisine sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Faber & Gaubert, 2019).

Santana ve ark. OECD ülkelerinde uluslararası turizm ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi incelemek için panel veri tekniğini kullanmışlardır. Bu çalışmada, ülkeye gelen turistlerin dış ticareti teşvik ettiğini sonucuna ulaşmışlardır (Santana, Ledesma, & Perez, 2011).

Smith ve arkadaşları sağlık hizmetlerinin ticaret miktarlarına ilişkin sistematik karşılaştırmalı verilerin oluşturulması zor olduğu ve çoğu müzakere, sağlık profesyonellerinden ayrı olarak yürütülmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu zorluklar sağlık sisteminin yalnızca sağlık hizmetleri ticaretinin getirdiği riskleri en aza indirme değil aynı zamanda fırsatları da en üst düzeye çıkarma becerisini tehlikeye atmaktadır sonucundan yola çıkarak Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'nün Hizmet Ticareti Genel Anlaşması için sağladığı sınıflandırmayı kullanarak dünya çapında sağlık hizmetleri sunumunda en son trendleri ve gelişmelerinin izlenmesinin medikal turizmin gelişimine katkı sağlayacağı sonucuna ulaşmışlardır (Smith, Changa, & Tangcharoensathien, 2009).

Bu literatür taraması, medikal turizm ve dış ticaretin Türkiye ekonomisine olan etkilerini anlamak için kritik bir temel oluşturmaktadır. Bu iki alanın kesiştiği noktada politika yapımcılar ve sektör profesyonelleri için önemli fırsatlar ve zorluklar bulunmakta, bu da detaylı politika analizleri ve stratejik planlamalar için bir zemin

oluşturmaktadır.

3. DIŞ TİCARET VE TURİZM İLİŞKİSİ

Turizm sektörü, dış ticaretle sıkı bir ilişki içindedir (Gossling, Scholl, & Hall, 2012). Turizm işletmeleri, mal ve hizmetlerin uluslararası pazara açılmasını sağlayarak ekonomik büyümeye katkıda bulunur (UNWTO, 2019). Turizm sektörü, bir ülkenin dış ticaret potansiyelini arttırabilir ve uluslararası iş birliklerini güçlendirir. Turizm işletmeleri, dış ticaretin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Örneğin oteller, tur acenteleri ve restoranlar gibi turizm işletmeleri turistlerin ihtiyaçlarını karşılamak için ithal edilen mal ve hizmetlere bağımlıdır (Papatya, 2020). Aynı zamanda turizm işletmeleri, turistlerin harcamaları aracılığı ile ülkenin dış ticaret dengesine katkıda bulunabilir (Li & Blake, 2012).

Turizm işletmeleri ayrıca uluslararası iş birlikleri ve yatırımlar aracılığıyla da dış ticaretin bir parçası haline gelir. Örneğin, bir ülkenin turizm sektöründe yabancı sermaye yatırımları turizm işletmelerinin büyümesini ve gelişimini destekleyebilir (Bahalis & Dorcy, 2011). Bunun yanında, turizm işletmeleri yabancı ortaklarla iş birliği yaparak yeni pazarlara açılabilir ve uluslararası rekabette daha güçlü konuma gelebilir.

Turizm sektörünün dış ticaretle ilişkisi çeşitli boyutlara sahiptir. Öncelikle, turizm sektörü uluslararası ziyaretçilerin ülkeye getirdiği turizm harcamaları yoluyla dış ticaret dengesine katkıda bulunur (UNWTO, 2019). Turistler, konaklama, yeme-içme, ulaşım ve diğer turistik faaliyetler için harcama yaparlar ve bu harcamalar ülkenin döviz girişini arttırır. Turizm sektörü aynı zamanda turistlerin ihtiyaçlarını karşılamak için mal ve hizmetlere olan talebi de arttırır. Turistlerin konaklama tesislerindeki konforlu konaklamaları restoranlardaki yemekleri, aldıkları sağlık hizmetleri, hediyelik eşyaları ve diğer turistik ürünleri satın almaları, yerel ekonomilere canlılık getirir ve ticaret hacmini arttırır (Li & Blake, 2012). Bu da yerel üreticiler ve hizmet sağlayıcılar arasında iş birlikleri ve ticaretin oluşmasını teşvik eder. Turizm sektörü aynı zamanda hizmet sektörünün de önemli bir parçasıdır ve hizmet ticaretinin bir bileşeni olarak kabul edilir (Harahsheh, 2002). Turizm sektörünün uluslararası ticaret ile olan bu ilişkisi sektörün sürdürülebilir büyüme ve kalkınma açısından önemini vurgular.

Uluslararası turizm gelirleri yalnızca mal ihracatından elde edilenlere ilave döviz kazancı sağlamakla kalmaz, aynı zamanda toplam mal ve hizmet ihracatının çeşitlendirilmesine katkıda bulunarak ülkelerin toplam döviz gelirlerini istikrara kavuşturma ve küresel krize karşı bir tampon oluşturma eğilimi gösterir. Turizm, bir ülkenin ekonomisine ve dış ticaret dengesine önemli ölçüde katkıda bulunur. Turistlerin yaptığı harcamalar, hizmet ihracatını artırarak dış ticaret açığını azaltabilir. Özellikle turistik ürün ve hizmetlerin ihracatı, ekonomik büyümeye önemli katkılarda bulunabilir (Yılmaz, 2023).

Turistlerin harcamaları, genellikle döviz cinsinden olduğundan, turizm yoluyla sağlanan döviz girişi dış ticaret dengesini olumlu etkileyebilir (Zhang & Jenkins, 2019). Bunların yanında, Turizm, kültürel alışverişi destekler ve bir ülkenin kültürünü, doğal güzelliklerini ve ürünlerini uluslararası arenada tanıtmaya yardımcı olur. Bu, diğer ülkelerdeki tüketicilerin ilgisini çekerek, bu ürünlerin ihracatını arttırabilir (Gossling, Scholl, & Hall, 2012). Turizm sektörüne yapılan altyapı yatırımları, dış ticareti de olumlu etkiler. Gelişmiş turizm altyapısı, daha fazla turist çekerek döviz girişini arttırır ve bu, ekonomik büyümeye katkı sağlar.

4. DIŞ TİCARET VE MEDİKAL TURİZM İLİŞKİSİ

Gelişen üretim ve tüketim modelleri, teknolojik yenilikler, ülkelerin uyguladıkları politikalar, dünya ticaretinde hızlı ve etkili değişikliklere neden olmaktadır. Bu süreçte hizmet sektörünün hızlı gelişimi özellikle 2010 yılından günümüze kadar yıl bazında mal ticaretinden daha hızlı bir seyirde büyümesi üzerinde titizlikle durulması gereken ve gelişmiş ülkelerin uzun zamandan beri gündeminde olan bir konudur. DTÖ verilerine göre, 2010-2020 yılları arasında dünya hizmet ihracatı bileşik büyüme oranı %2,3 iken, dünya mal ihracatı bileşik büyüme oranı %1,4 olarak gerçekleşmiştir (<https://ticaret.gov.tr/hizmet-ticareti/hizmet-ticaret-istatistikleri>).

Dış ticaret ve medikal turizm ilişkisi, globalleşen dünyada giderek artan bir öneme sahiptir. Bu iki alanın

etkileşimi hem ekonomik hem de sağlık alanında önemli fırsatlar ve zorluklar yaratmaktadır. Sağlık hizmetlerinin uluslararası alanda sunulması, ülkelerin sağlık altyapıları, uzmanlık düzeyleri ve tedavi maliyetleri gibi faktörlere bağlıdır. Medikal turizm, bu ticaretin en belirgin yönlerinden biridir ve dünya genelinde önemli bir ekonomik etki oluşturur (Pocock, Phua, & Heng, 2016). Örneğin, uluslararası düzeyde farmasötik ürünler, tıbbi cihazlar ve teknolojiler, laboratuvar ekipmanları gibi medikal ürünlerin ticareti yapılır. Bu ticaretin temel amacı, yeni ve gelişmiş tıbbi çözümleri dünya çapında kullanılabilir hale getirmektir. Bu süreçte, ülkelerin sağlık standartları, tıbbi düzenlemeler ve uluslararası ticaret politikaları önemli rol oynar. Örneğin, bazı ülkeler ileri düzey tıbbi cihazları üretirken, diğerleri bu cihazları ithal eder. Bu ticaretin gelişmesi, global sağlık sektörünün kalitesini ve erişilebilirliğini artırır. Sağlık hizmetleri ticareti, özellikle kaliteli ve uygun maliyetli tedavi arayan hastalar için önemlidir. Bu alandaki ticaret, estetik cerrahi, kanser tedavisi, organ nakli gibi çeşitli hizmetleri kapsar (World Trade Organization, 2023).

Sağlık turizmi, sağlığın korunması, geliştirilmesi veya hastalıkların tedavi edilmesi amacıyla kişilerin ikamet yerlerinden başka bir ülkeye seyahat ederek sağlık ve turizm olanaklarından yararlanmasıdır. Bu amaçla seyahat eden kişiye sağlık turisti denilmektedir (Sulku, 2017). Geçmişte bu terim genellikle az gelişmiş ülkelerden, gelişmiş ülkelerdeki sağlık merkezlerine ziyaretler olarak gerçekleşirken, günümüzde uluslararası hasta dolaşımı yön değiştirmeye başlamıştır. Gelişmiş ülkelere de uygun fiyatlar ve alternatif tedavi olanakları sebepleri ile diğer ülkelere sağlık turistleri gitmektedir (Horowitz, Rosensweig, & Jones, 2007).

Sağlık hizmetleri ticareti, özellikle kaliteli ve uygun maliyetli tedavi arayan hastalar için önemlidir. Bu alandaki ticaret, estetik cerrahi, kanser tedavisi, organ nakli gibi çeşitli hizmetleri kapsar. Sağlık hizmetlerinin uluslararası alanda sunulması, ülkelerin sağlık altyapıları, uzmanlık düzeyleri ve tedavi maliyetleri gibi faktörlere bağlıdır. Ayrıca uluslararası hastaların en çok tercih ettiği klinik branşlar ise sırasıyla; Kadın Hastalıkları, Dahiliye, Göz, Tıbbi Biyokimya, Genel Cerrahi, Diş Hekimliği, Ortopedi ve Travmatoloji, Enfeksiyon Hastalıkları ve Kulak Burun Boğaz ve Estetik Cerrahidir (<https://www.ushas.com.tr/en/health-tourism-data/>).

Bazı ülkeler, medikal turizmde öne çıkmıştır ve dünya genelinde popüler destinasyonlar olarak kabul edilmektedir. Bu ülkeler, kaliteli sağlık hizmetleri, gelişmiş tıbbi uzmanlık, turistik çekicilik ve uygun maliyetleri bir arada sunmaktadırlar. Örneğin, Tayland, estetik cerrahi ve diş tedavileri için; Hindistan, karmaşık cerrahi işlemler ve organ nakli için; Malezya, kaliteli ve uygun maliyetli sağlık hizmetleri için; Türkiye, saç ekimi ve estetik cerrahi için; ve Singapur, yüksek teknoloji tıbbi tedaviler için tercih edilen ülkeler arasındadır. Bu ülkeler, medikal turizmdeki popülerliklerini sağlık hizmetlerindeki yüksek standartlar, gelişmiş tıbbi teknolojiler ve hasta odaklı hizmet anlayışları ile sürdürmektedirler (Bookman & Bookman, 2007).

5. MEDİKAL TURİZMDEKİ TRENDLER VE DEĞİŞEN DİNAMİKLER: AVANTAJLAR-DEZAVANTAJLAR

Medikal turizm sektörü sürekli değişen dinamiklere sahiptir. Teknolojik ilerlemeler ve tıbbi yenilikler, yeni tedavi yöntemlerinin geliştirilmesini sağlamakta ve bu da medikal turizmin şeklini ve yönünü değiştirmektedir. Örneğin, robotik cerrahi ve gen tedavisi gibi yenilikçi tedaviler, bazı ülkeleri bu alanlarda öne çıkaran faktörler arasındadır (Hall, 2006). Ayrıca, pandemi gibi küresel sağlık krizleri, sağlık politikaları ve hasta güvenliği konuları, medikal turizm sektörünün sürekli olarak uyum sağlamasını gerektirmektedir. Bu durum, sağlık hizmetlerinin sunum şekillerinde, hizmet kalitesinde ve hasta beklentilerinde sürekli bir değişim ve gelişim sürecini tetiklemektedir.

Medikal turizmin hem ev sahibi ülkeler hem de tedavi arayan bireyler için çeşitli yararlar ve riskler içerir. Ekonomik yararlar olarak bakıldığında medikal turizm, ilgili ülkeye ciddi getiri sağlamaktadır. Medikal turizm, ev sahibi ülkeler için önemli ekonomik katkılarda bulunur. Yabancı hastaların sağlık hizmetleri için yaptıkları harcamalar, sağlık sektörünün gelirini artırır ve yeni iş olanakları yaratır. Turizm endüstrisine de önemli katkılar sağlar, zira hastalar genellikle tedavi süreçlerini turistik faaliyetlerle birleştirirler. Bu, otelcilik, ulaşım ve eğlence sektörlerinde de ekonomik büyümeyi destekler (Ormond & Sulianti, 2019).

Medikal turizm, hastalara dünya genelinde geniş bir sağlık hizmeti yelpazesi sunar. Bu, özellikle kendi

ülkelerinde yetersiz veya pahalı olan tedavilere alternatif yer/yöntem arayanlar için önemlidir. Hastalar, sağlık hizmetlerine kolay erişim ve kalite ararlar, bu alanlarında tanınmış doktorlar ve uzmanlar tarafından tedavi edilme fırsatı bulurlar. Bu durum tedavi kalitesini artırır ve hastaların sağlık sonuçlarını iyileştirir (Hanefeld, Harsfall, Lunt, & Smith, 2013). Bunun yanında, hastaların yenilikçi tedavilere ve en son teknolojiye dayalı sağlık hizmetlerine erişimleri de bir o kadar önemlidir. Bazı ülkeler, gelişmiş tıbbi teknolojileri ve tedavi yöntemlerini kullanarak medikal turizmde rekabet avantajı elde ederler (Heung, Küçükusta, & Song, 2010).

Medikal turizmin dezavantajları ise hastaların tedavi sürecinde karşılaşılabilecek komplikasyonlar, enfeksiyon riskleri ve uzun süreli seyahatlerin getirdiği sağlık sorunları gibi riskleri içermesi sayılabilir. Tedavinin sonrasında hastaların kendi ülkelerine dönmesi, olası komplikasyonların yönetilmesini zorlaştırabilir. Bu, hasta sağlığı ve güvenliği açısından ciddi sorunlara yol açabilir (Smith, Changa, & Tangcharoensathien, 2009).

Medikal turizm, etik ve hukuki sorunlarla doludur. Farklı ülkelerdeki tedavi standartları, hasta mahremiyeti ve tıbbi dokümantasyonun paylaşımı gibi konularda yasal ve etik farklılıklar bulunur, bu durum, hasta haklarının korunmasını zorlaştırabilir ve tıbbi turistlerin güvenliğini tehlikeye atabilir (Johston, Crooks, & Snyder, 2012).

Medikal turizm, yerel halkın sağlık hizmetlerine erişiminde eşitsizlikleri artırabilir. Yerel nüfus, medikal turistlerin getirdiği talep ve yüksek maliyetler nedeniyle kaliteli sağlık hizmetlerine erişmekte zorlanabilir, bu sosyal dışlamaya ve sağlık hizmetlerindeki eşitsizliklerin derinleşmesine yol açabilir, özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde bu durum daha belirgindir (Turner, 2007).

6. TÜRKİYE’NİN MEDİKAL TURİZM AÇISINDAN DÜNYADAKİ YERİ: TRADE-MAP ANALİZİ

Türkiye, çeşitli sağlık hizmetleri ve turistik destinasyonlarla medikal turistler için cazip bir konuma sahiptir. Termal oteller, sağlık merkezleri ve modern hastaneler, hastalara konforlu bir tedavi süreci sunarken, Türkiye'nin tarihi ve kültürel zenginlikleri, doğal güzellikleri de turistler için ekstra seyahat fırsatları yaratmaktadır.

Türkiye'nin medikal turizmdeki potansiyeli, sağlık hizmetlerinin kalitesi ve turistik cazibesi ile birleşerek, ülkeyi bu alanda öne çıkaran bir destinasyon haline getirmektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2023). Türkiye özellikle medikal turizmde son yıllarda önemli bir yere gelmiştir. 2002 yılında Türkiye'nin turizm gelirleri içerisinde sağlık harcamalarının payı %1 olmuştur. Küresel salgının sağlık turisti sayısında ciddi bir düşüş yaşanmasına rağmen, 2020 yılında bu oran %4,5'e yükselmiştir. 407.423 hasta sağlık hizmeti almak için Türkiye'yi tercih etmiş ve 1.155.000 dolar seviyesinde olmuştur (Trade-Map, 2023). 2023 yılı birinci ve ikinci çeyreğinde ise toplam 740.290 kişi sağlık hizmeti almak üzere Türkiye'ye gelmiştir. Bu durumda ise elde edilen gelir 1.033.942 bin ABD doları olmuştur. 2024 yılında da 70 milyon kişinin gelmesi beklenmektedir (<https://www.ushas.com.tr/en/health-tourism-data/>).

Şekil 1’de görüldüğü gibi, Trade-Map (Uluslararası Ticaret Merkezi International Trade Center, ITC) verileri kullanılarak Türkiye'nin dünyadaki durumu verilmiştir. Trade Map, uluslararası pazarlarda ticaretin akışını ve yapısını anlamak dünyanın rekabetçi yapısı içinde nerede olduklarını görmek açısından önemli bir avantaj unsurudur. ITC, dış ticaretle ilgili ülke, kurum ve firmaların internet arayüzü aracılığıyla çok geniş bir istatistiksel veri kümesine erişim sağlamaktadır. Herhangi bir ülkenin veya ürün grubunun dış ticaret açısından performansına, ilgili talebin seviyesini göstermektedir. Sunulan bilgiler çeşitli tablo ve grafikler aracılığı ile verilmektedir (Trade-Map, ITC Hedef Pazar Seçimi, 2014).

Tablo 1’de; “Hizmet: 4.2.1...” GTİP koduyla Turizm ve Kişisel Sağlıkla ilgili araştırma yapılmış, İlk on ülke hedef olarak seçilmiş, 2018-2022 zaman aralığındaki değer dengesi dolar cinsinden araştırılmıştır.

Türkiye'nin değer dengesinin (ihracat ve ithalat arasındaki fark), 2018 yılında 838.000 dolar, 2019 yılında 1.476.000 dolar olarak gerçekleşmiş, 2020 yılında pandeminin yarattığı etkiyle bu oran 321.000 dolarlık düşüşle 1.155.000 dolar olmuş, 2021’de ise 551.000 dolarlık bir artışla 1.706.000 dolara yükselmiştir. 2022’de ithal edilen değer 22.000 dolar, ihraç edilen değer ise 1.926.000 dolar olarak gerçekleşmiş ve değer dengesi 1.904.000 dolar olmuştur. Bu değerle Türkiye dünyada ilk sıraya yükselmiştir. İkinci sırada Tayland 515.989

bin dolar, üçüncü sırada Malezya 206.642 bin dolar, Ermenistan ise 149.889 bin dolarla dördüncü sıraya yerleşmiştir.

Tablo 1. Seyahat, Kişisel, Sağlıkla İlgili Seçilen Hizmete İlişkin Piyasaların Listesi, (Değer Bakiyesi)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022'de İhraç Edilen	2022'de İthal Edilen
Türkiye	621,000	702,000	821,000	838,000	1,476,000	1,155,000	1,706,000	1,904,000	1,926,000	22,000
Tayland	457,516	526,028	575,881	526,958	739,988	217,315	321,496	515,989	578,595	62,606
Malezya	216,104	254,433	272,713	320,794	277,150	38,107	-7,443	206,642	256,362	49,720
Ermenistan	-2,382	8,776	14,695	21,377	29,517	10,574	62,942	149,889	318,016	168,127
Hindistan	254,034	248,001	277,609	76,933	113,830	141,192	102,129	73,847	113,628	39,781
Etiyopya	-9,282	-13,462	-36	46,896	43,120	40,138	30,860	41,851	45,761	3,910
Arnavutluk	-6,078	-26,697	-45,052	-53,365	-6,557	-4,522	85,213	38,627	40,055	1,428
Moldova	1,750	1,720	2,200	5,070	5,450	10,290	17,140	27,630	50,260	22,630
Sırbistan	11,745	24,245	20,550	24,055	21,969	7,667	8,557	18,444	48,176	29,732
Brezilya	14,572	21,514	24,201	12,669	17,976	2,654	11,601	16,464	63,696	47,232

Kaynak: Trade Map 2023 Eurostat, International Monetary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)

Türkiye, son yıllarda Tablo 1'den de anlaşılacağı üzere, medikal turizm alanında önemli bir yükseliş göstermiş ve bu sektördeki potansiyelini giderek artırmıştır. Türkiye, kaliteli ve çeşitli sağlık hizmetleri sunumu, deneyimli sağlık profesyonelleri ve uygun maliyetlerle medikal turizm alanında öne çıkmaktadır. Özellikle estetik cerrahi, diş tedavisi, göz cerrahisi ve termal turizm gibi alanlarda uluslararası hasta ilgisini çekmektedir. Türkiye'nin modern hastaneleri, ileri teknoloji tıbbi ekipmanlar ve üst düzey tedavi yöntemleri, ülkeyi medikal turizmde popüler bir destinasyon yapmaktadır (Türkiye Turizm Stratejisi 2023).

Türkiye, medikal turizm potansiyelini artırmak için yoğun tanıtım kampanyalar yürütmekte ve sağlık altyapısını sürekli olarak geliştirmektedir. Bu girişimler, ülkenin medikal turizm sektöründeki rekabetçiliğini ve çekiciliğini artırmaktadır. Bu alandaki tanıtım faaliyetlerinin ve sağlık altyapısının geliştirilmesinin, uluslararası hasta akışını etkiler ve destinasyonların rekabet gücünü artırabilir (Hall, 2006).

Türkiye, medikal turizm sektöründe uluslararası rekabet gücünü artırmak amacıyla dış ticaret politikalarını şekillendirmekte ve bu alanda stratejik adımlar atmaktadır. Bu stratejiler, sağlık hizmetlerinin global tanıtımını, hedef kitleye yönelik özel hizmetlerin geliştirilmesini ve sağlık turizmi altyapısının iyileştirilmesini kapsamaktadır. Bu tür stratejik planlamaların, medikal turizm destinasyonlarının uluslararası pazarda daha görünür olmasına ve tercih edilmesine nasıl katkıda bulunduğunu incelemektedir (Heung, Küçükusta, & Song, 2010).

Türkiye, uluslararası iş birliklerini güçlendirerek ve sağlık sektöründeki yatırımları teşvik ederek medikal turizmdeki büyüme potansiyelini artırmayı hedeflemektedir. Bu, hem dış ticaretin gelişimine katkı sağlar hem de Türkiye'nin global sağlık sektöründeki konumunu güçlendirir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2023). Günümüzde hızla ilerleme kaydeden medikal turizm, gelecekte de küresel sağlık sektöründe daha etkin bir rol oynayacak ve ülkelerarası sağlık hizmeti değişimi artacaktır. Bu durum, hastalara çeşitli tedavi yöntemleri, gelişmiş teknolojiler ve uzmanlık alanlarına daha geniş erişim imkanı sağlayacaktır. Bu trend, hastaların sadece maliyet avantajları için değil, aynı zamanda yüksek kaliteli tedavi ve uzmanlık arayışı içinde farklı ülkelere yönelmelerine yol açmaktadır (Lunt, Horsfall, & Feld, 2015).

Medikal turizmde dijitalleşme ve sağlık teknolojilerindeki ilerlemeler, bu alanı daha ulaşılabilir ve verimli hale getirecektir. Bu gelişmeler, hasta deneyimini iyileştirecek ve tedavi süreçlerini daha etkin kılacaktır. Bu alanda yapılan çalışmalar dijital teknolojilerin ve inovasyonların, sağlık turizmini nasıl dönüştürdüğüne ve hastalar için daha kişiselleştirilmiş çözümler sunduğuna dikkat çekmektedir (Snyder, Crooks, & Johnton, 2012). Bunların yanında, sağlık hizmetlerinin uluslararası standartlara uygunluğunun sağlanması ve hizmet kalitesinin yükseltilmesi önem taşır. Bu, medikal turistlerin memnuniyetini artıracak ve daha fazla hasta çekecektir.

Medikal turizmde sağlık hizmetlerinin tanıtımı için etkili pazarlama stratejileri oluşturmalı, bunun yanında sağlık turizmi alt yapısı daha da geliştirilmelidir. Bu sağlık turizmi odaklı tesislerin artırılması ve sektörün genişlemesini kapsar. Bunu yatırım teşvikleri ve vergi avantajları gibi ekonomik desteklerle sağlık sektörüne

yatırım çekilmesi, medikal turizmin büyümesi destekleyecektir. Yapılan bütün düzenlemeler ve yasal çerçeve medikal turizmi destekleyecek sektörün sürdürülebilirliğin ve entegrasyonunu sağlayacaktır (World Trade Organization, 2023).

SONUÇ

Medikal turizm ve dış ticaret, sağlık hizmetlerinin küresel alanda sunulması ve ticareti açısından önemli bir etkileşim içerisindedir. Medikal turizm, hastaların tedavi almak ve sağlık hizmetlerine erişmek amacıyla ülkeler arasında seyahat etmesini içerir. Dış ticaret ise medikal ürünlerin, sağlık hizmetlerinin ve medikal turizmle ilgili diğer unsurların ticaretini ifade eder.

Bu makalede medikal turizmin ve dış ticaretin önemi, Türkiye örneği üzerinden durumu ve gelecekteki rolü ele alınmıştır. Medikal turizm, ekonomik büyüme ve istihdamın yanı sıra sağlık hizmetlerine erişimde çeşitlilik sağlayarak önemli avantajlar sunmaktadır. Dış ticaret ise medikal turizmin büyümesini destekleyerek ülkelerarası sağlık ticaretini artırmaktadır.

Gelecekte, medikal turizm ve dış ticaret arasındaki ilişkinin daha da güçlenmesi beklenmektedir. Küreselleşme, teknolojik ilerlemeler ve seyahat kolaylıkları ile birlikte medikal turizm daha da yaygınlaşacak ve büyüyecektir. Ülkeler, bu büyümeyi desteklemek ve sürdürülebilir kılmak için sağlık altyapısını güçlendirmeli, kalite standartlarını yükseltmeli ve medikal turizmle ilgili politikalar geliştirmelidir.

Türkiye örneği incelendiğinde, ülkenin medikal turizmdeki potansiyelinin yüksek olduğu ve bu alanda daha da büyüme sağlamak için politikalar geliştirildiği gözlemlenmektedir. Türkiye, sağlık turizmi alanında büyük bir pazar olma yolunda ilerlemektedir ve bu alandaki potansiyelini değerlendirerek dış ticaret stratejileriyle entegre ederek ekonomik büyümesine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Sonuç olarak, medikal turizm ve dış ticaret arasındaki etkileşim ve bu alanlardaki gelişmeler küresel sağlık sektörünü etkilemeye devam edecek ve sağlık hizmetlerine erişimde uluslararası işbirliğinin önemini vurgulayacaktır. Bu alandaki ilerlemeler, sürdürülebilir ve erişilebilir sağlık hizmetlerine ulaşma hedefiyle uyum içinde olmalı ve sağlık sektörünün gelişimi için kapsayıcı politikaların benimsenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Anderson, R. M., Heesterbeek, H., Klinkenberg, D., & Hollingsworth, T. D. (2020). "How Will Country-Based Mitigation Measures Influence The Course Of The Covid-19 Epidemic?", *The Lancet*, 395.
- Bahalıs, D., & Dorcy, S. (2011). "Accessible Tourism: Concepts And Issues", Chanel View Publications, 467-468.
- Bookman, M. Z., & Bookman, K. R. (2007). "Medical Tourism In Developing Countries", *Journal Of Hospitality And Tourism*, 12 (1), 82-85.
- Connell, J. (2005). "Medical Tourism: Sea, Sun, Sand And ... Surgery", *Tourism Management*, 1093-1100.
- Connell, J. (2013). "Contemporary Medical Tourism: Conceptualisation, Culture And Commodification", *Tourism Management*, 34 (2), 1-13.
- Faber, B., & Gaubert, C. (2019). "Tourism And Economic Development: Evidence From Mexico's Coastline." *American Economic Review*, 109 (6), 2245-2293.
- Gossling, S., Scholl, D., & Hall, C. M. (2012). "Tourism And Water", *Journal Of Tourism Futures*, 3 (1), 81-82.
- Hall, C. M. (2006). "Health And Medical Tourism: A Kill Or Cure Or Global Public Health?", *Tourism Review*, 4-15.
- Hanefeld, J., Harsfall, D., Lunt, N., & Smith, R. (2013). "Medical Tourism: A Cost Or Benefit To The Nhs", *Plos One*, 8(10), E70406.
- Harahsheh, S. S. (2002). "Curative Tourism In Jordan An Potential Development", United Kingdom: Bournemouth University, Thesis For The Fulfillment Of Main European Tourism Management.

- Heung, V. C., Küçükusta, D., & Song, H. (2011). “*Medical Tourism Development In Hong Kong: An Assessment Of The Barriers*”, *Tourism Management*, 32 (5), 995-1005
- Horowitz, M. D., Rosensweig, J. A., & Jones, C. A. (2007). “*Medical Tourism: Globalization Of The Healthcare Marketplace*”, *Medscape General Medicene*, 9 (4).
- Johston, R., Crooks, V., & Snyder, J. (2012). “*I Didn't Even Know What I Was Looking For*”: A *Qualitative Study Of The Decision-Making Process Of Canadian Medical Tourists*”. *Globalization And Health*, 6 (1), 1-11.
- Kim, Y.H., Boo, C., Demirer, İ. Ve Kim, M. (2011). “*A Case Study Of Health Tourism In The Jeju Province, South Korea*”, *Florida International University Review*, 29 (1), 64-85.
- Li, X., & Blake, A. (2012). “*Tourism And Economic Growth: Panel Granger Causality Test For The United States*”, *Tourism Management*.
- Lunt, N., Horsfall, D. G., & Feld, J. H. (2015). “*Handbook On Medical Tourism And Patient Mobility*”. *Social Policy And Social Work*. 341-349.
- Oecd Tourism Trends And Policies 2022. <https://www.oecd.org/> (Erişim Tarihi: 25/11/2023).
- Ormond, M., & Sulianti, D. (2019). “*Traveling For Medical Care In A Global World*”, *Current Sociology*, 544.
- Papatya, N. (2020). *Turizm İşletmeleri Ve Sürdürülebilir Turizm*. Detay Yayıncılık.
- Pocock, N. S., Phua, K. H., & Heng, B. H. (2016). “*Medical Tourism And Policy Implications For Health Systems: A Conceptual Framework From A Comparative Study Of Thailand, Singapore And Malaysia*”, *Globalization And Health*, 12 (1), 12.
- Santana, G. M., Ledesma, R. F., & Perez, R. J. (2011). “*Tourism And Trade In Oecd Countries. A Dynamic Heterogeneous Panel Data Analysis*”. *Empirical Economics*, 553-554.
- Smith, R. D., Changa, R., & Tangcharoensathien, V. (2009). “*Trade In Health-Related Services*”. *The Lancet*, 527.
- Snyder, J., Crooks, V. A., & Johnton, R. (2012). “*Perceptions Of The Ethics Of Medical Tourism: Comparing Patient And Academic Perspectives*”. *Medicene Public Health Etnics*. 10 (2), 225-234.
- Sulku, S. N. (2017). “*Trade In Medical Services: An Analysis Of Trade*”. *Uluslararası İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 3 (1), 99-133.
- T.C. Sağlık Bakanlığı, (2023). <https://www.saglik.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 28/11/2023)
- T.C. Ticaret Bakanlığı, (2023). <https://ticaret.gov.tr/hizmet-ticareti/hizmet-ticaret-istatistikleri> (Erişim Tarihi: 5/12/2023).
- Trade-Map. (2014). “*İtc Hedef Pazar Seçimi*”. İstanbul: Umur Basım Sanayi Ve Tic. A.Ş.
- Turner, L. (2007). “*First World Health Care At Third World Prices*’: *Globalization, Bioethics And Medical Tourism*”, Published Online By Cambridge University Press, 2 (3), 303-323
- Türkiye Turizm Stratejisi, 2023. Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı. <https://www.kuzka.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 26/11/2023).
- Unwto. (2019). “*Tourism And Trade: Exploring The Potential For Greater Integration*”.
- Ushaş, (2023). *Uluslararası Sağlık Hizmetleri A.Ş.*, <https://www.ushas.com.tr/> , (Erişim Tarihi: 3/12/2023).
- Vincent, C. H., Küçükusta, D., & Song, H. (2011). “*Medical Tourism Development In Hong Kong: An Assessment Of The Barriers*”, *Tourism Management*, 995.
- World Trade Organization. *Trade In Medical Services: An Analysis Of Trade*. <https://www.wto.org/> (Erişim Tarihi: 26/11/2023)
- Yılmaz, H. (2023). “*Türkiye’de Turizmin Ekonomik Büyümeye Etkisi*”, *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 7 (1), 257-276.

Yırık, Ş. (2014). “Sağlık Turizmi Üzerine Antalya Destinasyonunda Bir Araştırma”, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zhang, H., Jenkins, C. L., (2019). “*Effects Of Tourism On International Trade*”, *Tourism Economics*, 25(3), S.325-338.

Practice Of Increasing The Effectiveness Of Managing Innovation Processes In Commercial Banks: in case of Uzbekistan

Ticari Bankalarda İnovasyon Süreçlerini Yönetme Etkinliğini Artırma Uygulaması: Özbekistan Örneği

Akhmedov Samandar SAYFULLO UGLI

Makale Başvuru Tarihi / Received: 26.12.2023
Makale Kabul Tarihi / Accepted: 31.12.2023
Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

Keywords:
innovation
activity,

commercial bank,
credit,

loan portfolio
management.

ABSTRACT

In this paper has been investigated theoretical views of improving the efficiency of management of innovation processes in commercial banks, thanks to this, the issues of the development of the credit system have been studied. Practical proposals on Innovative activities of banks are also given, characterized by high uncertainty, which in turn requires the use of flexible and adaptive risk management models.

Anahtar Kelimeler:
yenilik faaliyeti,

ticari banka,
kredi,

kredi portföy
yönetimi.

ÖZET

Bu çalışmada ticari bankalarda inovasyon süreçlerinin yönetiminin verimliliğinin artırılmasına yönelik teorik görüşler araştırılmış, bu sayede kredi sisteminin geliştirilmesi konuları incelenmiştir. Bankaların yüksek belirsizlikle karakterize edilen ve dolayısıyla esnek ve uyarlanabilir risk yönetimi modellerinin kullanımını gerektiren yenilikçi faaliyetlerine ilişkin pratik öneriler de verilmektedir.

1. INTRODUCTION

One of the main factors for the effective operation of commercial banks is the policy of constant updating of banking products and management systems. This follows from many conditions that determine the innovative type of economic development. Firstly, banks and bank clients are business partners. Each of them pursues their own goals, but at the same time they participate in each other's affairs. This is expressed in the preservation and increase of clients' capital based on the bank's balanced financial and innovation policies, which, in turn, ensures the generation of bank income. Secondly, the innovative activity of banks is a factor in their competitiveness, and not only in the internal, but also in the external environment. Thirdly, the bank's innovative activities are associated with the development of new communications and banking technologies (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan).

Commercial banks selling innovative goods (services) face a number of problems associated with insufficient methodological elaboration of issues of managing innovation activities. The banking sector, unlike the sphere of material production, has certain features in organizing the innovation process. These include a large number of clients and high dependence on them; strong interbank competition, which necessitates innovation; the unpredictable process of the emergence of new ideas that do not relate to the results of scientific research.

Innovation activity is characterized by high uncertainty, which in turn requires the use of flexible and adaptive risk management models. The objective difficulties of the practical implementation of innovations in banks show that innovative activity requires the separation of innovation risk management into a separate area of risk management of a commercial bank, the main elements of which, on the one hand, take into account the peculiarities of the bank's activities, and on the other hand, they can significantly reduce the damage from the occurrence of risk situations and increase the effect of commercialization of innovations.

In these conditions, research in the field of risk management tools for innovative activities of a commercial bank becomes relevant, which determined the choice of the topic of the dissertation work.

2. LITERATURE REVIEW

There are a number of approaches to the issue of defining the concept and essence of the loan portfolio of a commercial bank, which in various economic literature were interpreted differently by a number of foreign scientists, Russian scientists and domestic economists.

For example, American academic economist Chris J. Barlton describes Diana Mac Naughton 's loan portfolio as involving a categorization of loans. This definition represents part of a bank's loan portfolio.

Russian economist N. Sokolinskaya describes: "The loan portfolio consists of the sum of short-term and long-term loans." In this definition, this situation, which focuses on the loan term, does not fully reveal the essence of the loan portfolio. Because the terms and compliance with the requirements of loans issued by a bank can only be an important factor in determining the quality of the loan portfolio. Significant contributions to the development of the theory of innovative development were made by such scientists as S.Yu. Glazyev, A. Kleinecht, N.D. Kondratyev, M.I. Tugan-Baranovsky, J. Schumpeter, Yu.V. Yakovets and others.

Issues of development of management of innovative activities of commercial banks were considered in the works of A.A. Ayupov, I.T. Balabanova, A.C. Borisova, V.I. Vagizova, BC Vikulova, Yu.N. Zakharova, PA Isaeva, JT.B. Koch, J.I.P. Kurmanova, O.I. Lavrushina, A.B. Muravyova, T.V. Nikitina, I.M. Podlenova, T.IO. Popova, I.A. Semagina, E.A. Utkin and other scientists.

In this regard, I.T. Balabanov identifies several reasons for the emergence of banking innovations in the modern economy:

- constant entrepreneurial thinking in order to win the competition;

- periodically occurring financial crises, which encourages banks to pursue strict policies aimed at ensuring the financial stability of the bank;
- international activities that allow you to obtain information about banking innovations in foreign countries.

A number of scholars have expressed their views on banking innovation. So, S.D. Ilyenkova divided banking processes related to innovation into three groups:

a simple intra-organizational innovation process, which is associated with the fact that the innovation is developed and used in one bank;

a simple inter-organizational process that is aimed at creating a new banking product (service) for its further promotion to the market;

an expanded innovation process that is formed as a result of cooperation between the bank and interested partners.

The result of this process is a complex banking product, for example, a “bank-client” system.

Another famous Russian economist O.I. Lavrushin describes that “the concept of a loan portfolio in the banking business usually means the amount of loans from a particular bank.” At the same time, he believes that the formation of a loan portfolio in a bank and its analysis will increase the chances of lending to clients, which will make it possible to accurately develop the strategy and tactics of a commercial bank (Lavrushin, 2003).

According to L.I. Abalkin , G.S. Panova, the loan portfolio of commercial banks is a classification of loans by quality and composition. This definition, in our opinion, has a positive approach to revealing the essence of the loan portfolio. On the positive side, they highlight the need for categorization based on certain factors, depending on the qualitative composition of the loans . G.S. Panova suggests that the emergence of financial innovations and the increase in new financial products (services) were due to two groups of reasons:

- external, related to the constantly changing operating environment of banks;
- internal, associated with the increased riskiness of the banking business compared to other types of activities (Mac Naughton, 2001, 75. Panova, 1997, 464).

Local economists in this area are Sh.Z.Abdullaeva , T.S.Malikov , S.H.Norkobilov , T.M.Karaliev , Z.A.Kholmakhmadov , M.B.Nurmurodov , A.K.Kadyrov , The scientific research of N.F. Karimov and others deserves attention .

T.S. Malikov dealt with the problems of managing the risks of innovative activities of banks . According to T.S. Malikov , a new technological structure emerges at the stage of growth of the previous structure, and develops for a long time in a situation of inadequate environment. The deterioration of the economic situation at the stage of decline of the existing technical and economic structure has a significant impact on the formation of a new environment.

According to Sh.Z. Abdullaeva, the loan portfolio of banks is the sum of bank claims on a scale of loans, which are classified according to certain criteria based on various credit risks. In his definition, the economist specifically touched upon the classification of loans based on certain criteria and, at the same time, credit risks. (Abdullaeva, 1997, 464). S.H. Norkobilov considers close ties between banks and partners to be the first reason for banking innovation, which allows for profitable activities for both banks and clients. Customers are placing increasingly high demands on banking products, so banks are forced to actively look for opportunities to improve the quality and price of services. The second reason for banking innovation, according to S.Kh. Norkobilov , is the competition between banking and financial institutions in the conditions of decentralization of the monetary market. Competition is a powerful incentive to search for innovations that can enhance competitive advantages. In the apt expression of Sh.Z. Abdullaeva, “competition should be a way of life.”

(Abdullaeva, 1997, 464).

3. RESEARCH METHODOLOGY

As the theoretical and methodological basis of this article, conclusions, proposals and recommendations in relevant areas were taken by studying general economic literature and scientific articles, research by economists on the issues of effective management of the loan portfolio in commercial banks, analysis of their reviews, expert assessment, monitoring of processes , a systematic approach to economic phenomena and processes, a comparative analysis with the author's experience.

4. ANALYSIS AND DISCUSSION OF RESULTS

Modern economic conditions require the creation of a banking system that is consistent with international banking practice, based on increasing the efficiency of banking activities in our country and preventing existing problems in the activities of commercial banks.

As in any activity, banking provides the opportunity to earn higher income by investing available funds on the basis of the least risk. Higher profitability, in turn, increases the level of risk of transactions carried out by banks, since banks work mainly with resources attracted from abroad. On the one hand, they are responsible to their shareholders, and on the other, they have obligations to clients who have entrusted their funds and use banking services. For this reason, commercial banks operate with risks that are several times higher than the risks of other business entities.

Analyzing the specifics of the definitions discussed above, we believe that the loan portfolio can be defined as follows: the bank's loan portfolio is the sum of the total volume of loans issued by the bank, which are considered necessary for the implementation of the bank's credit operations.

Table 1. Gross domestic product (GDP) in the Republic of Uzbekistan, volume and level of loans from commercial banks . [6]

Specification name	2019	2020	2021	2022
GDP (billion sum).	511,838.10	529,391.40	602 193.0	734,587.7
Bank assets (billion sum).	272,726.90	272,726.9	366 121.1	444,922.5
Assets to GDP ratio, percent	53.30	51.50	60.80	60.57
Credit investments (billion sum)	211,580.50	211,580.5	276,974.8	326,385.6
Ratio of credit investments to GDP at interest	41.3	40	46.0	44.4

From the data presented in Table 1, it is clear that in 2018-2021, the gross domestic product of the Republic of Uzbekistan and commercial banks tended to increase the volume of loans issued. The volume of credit investments directed to the real sector of the economy as of January 1, 2022 was 326,385.6 billion soums . It can be seen that the volume of credit reached 41.4 percent in relation to GDP.

Despite the totality of studies of various aspects of the innovative activities of commercial banks, the issues of risk management tools for the innovative activities of banks are insufficiently developed, which determined the choice of topic and the objectives of the dissertation research.

The purpose of the dissertation research is to substantiate the theoretical aspects and practical recommendations for improving risk management of innovative activities of commercial banks.

In accordance with the goal, the following research objectives were identified:

- highlight the most significant risks of innovative activities of commercial banks;
- develop methodological recommendations for risk management of innovative activities of commercial banks based on the morphological method;
- highlight the risk factors for the innovative activities of commercial banks;
- substantiate the relationship between the innovative development strategy of commercial banks and the risk management system;
- develop methodological recommendations for managing the strategic risk of innovative activities of a commercial bank.

The subject of this dissertation research is the set of economic relations that are formed in the banking services market, in the aspect of risk management of innovative activities of a commercial bank. The object of the study is the innovative activity of commercial banks of the Republic of Uzbekistan.

The theoretical and methodological basis of the dissertation was the works of national and foreign scientists on the theory of innovative economic development, banking management and risk management, materials of scientific seminars and conferences.

In the process of performing the dissertation work, such general scientific research methods as a systematic and morphological approach to the study of economic phenomena, expert assessments, formalization and modeling were used.

The information base for the study was the regulatory legal acts of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan, scientific publications; materials from periodicals and the Internet.

The scientific novelty of the study lies in the theoretical and methodological substantiation and development of methodological and scientific- practical recommendations for improving the risk management system for innovative activities of a commercial bank.

CONCLUSIONS

Based on these, the following main results were obtained and presented for defense, reflecting the scientific novelty of the research:

- three significant risks in the innovative activities of commercial banks are identified: operational risk, risk of loss of business reputation and risk of decreased profitability, and operational risk among these risks is decisive;
- methodological recommendations have been developed for managing the risks of innovative activity of commercial banks based on the combinatorics of the components of a balanced scorecard and the stages of preparation and implementation of an innovative banking product (service), which allows us to consider the morphology of the risks of innovative activity of a commercial bank, their internal structure and make management decisions on this basis to reduce risks; the proposed approach is a new development, which significantly expands the capabilities of managing the risks of innovative activities of commercial banks;
- risk factors for the innovative activity of a commercial bank have been identified at the stages of preparation and implementation of innovation, risk factors have been ranked using expert assessments, which helps to identify key risk factors and identify zones of risky activity of the bank in the morphological risk matrix of innovative activity;
- the relationship between the strategy of innovative activity of commercial banks and the risk management system is substantiated, based on the coordination of the stages of strategic management of the innovative development of a commercial bank and the stages of risk management;

- methodological recommendations have been developed for managing the strategic risk of innovative activities of a commercial bank in the system: “strategic map of a new product - directed graph - adjacency matrix of a directed graph”, which provides unlimited opportunities for modeling strategic risk when implementing an innovative development strategy and making effective management decisions to minimize it and neutralization.

REFERENCES

Abdullaeva Sh.Z. (2002). Banking risks and lending. T.: Finance, 304

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 28, 2022 PF-60

Diana Mac Naughton . (2001) Banking institutions in developing countries. I am MBRR. - Washington, DC,
<https://cbu.uz> website of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan

O.I. Lavrushin. (2003). Management of commercial bank activities. Textbook. M. Lawyer

Panova G.S. (1997). Credit policy of a commercial bank. - M.: MKS

Problems For Financial Reporting In Insurance Organizations On The Basis Of International Standards

Sigorta Kuruluşlarında Uluslararası Standartlara Göre Finansal Raporlama Sorunları

Mukaddas ERGASHOVA
Tashkent State University of Economics

Makale Başvuru Tarihi / Received: 26.12.2023
Makale Kabul Tarihi / Accepted: 31.12.2023
Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

Keywords:
*insurance
organization,*

*international
standards of
financial
reporting,*

*accounting of
financial results*

ABSTRACT

In this article has been examined current issues, problems and their solutions in the organization of financial reports in insurance organizations. In particular, problems affecting the organization of accounting in insurance campaigns and issues related to their solutions are researched.

Anahtar Kelimeler:
*sigorta
organizasyonu,*

*uluslararası mali
raporlama
standartları,*

*mali sonuçların
muhasabeleştirilmesi*

ÖZET

Bu çalışmada sigorta kuruluşlarında finansal raporların düzenlenmesinde güncel sorunlar, sorunlar ve çözüm yolları incelenmiştir. Özellikle sigorta kampanyalarında muhasebe organizasyonunu etkileyen sorunlar ve bunların çözümüne ilişkin konular araştırılmaktadır.

1. INTRODUCTION

The International Standards published by ISO or by IEC are international consensus documents developed by representatives of the ISO or IEC member bodies coming together in international Technical Committees. International Standards contain technical specifications or other precise criteria, which ensure that materials, products, processes, services, systems, or persons are fit for their intended purpose.

Standards have no predefined lifetime but undergo periodic review to ensure that they take account of the latest technological developments and market trends(www.iso.org).

As noted above, standards do not necessarily just contain requirements (which are specifications, such as defining characteristics, tolerances and limiting values) for products.

They can also be test methods, codes of practice, management system standards, recommendations, or guidelines (guidance) on an agreed best practice.

Management system standards describe how businesses internally manage their production and continuous improvement processes, either for quality assurance purposes, or to address specific concerns such as food safety, environmental stewardship or security of information systems.

Further development of the financial market in our country, population

measures to expand the scope of coverage with quality financial services, to support the activities of insurance organizations, as well as to create favorable conditions for protecting the rights and legal interests of consumers in this area are being consistently implemented.

At the heart of the numerous reforms implemented in the republic, of course, is the modernization of the national economy and its branches

The goal is to make it visible and, as a result, get a high profit. Therefore, it is necessary to introduce international standards of financial accounting in all areas of our economy, including the insurance sector.

By accelerating the transition to international financial reporting standards (IFRS), attention is focused on providing foreign investors with the necessary information environment and expanding access to international financial markets, as well as improving the system of training accounting and auditing specialists according to international standards.

In addition, the implementation of financial accounting methods tested in the world experience in the further improvement of financial reports in insurance organizations is considered to be one of the urgent issues.

2. LITERATURE REVIEW

Current issues, problems and solutions of financial reporting in insurance organizations have been reflected in the scientific works and literature of a number of scientists. Among economists, there is no common understanding of current issues, problems and their solutions in the organization of financial reports in insurance organizations.

Within the framework of the selected research topic, the actual issues, problems and their solutions of the organization of financial reports in insurance organizations require an in-depth analysis of their nature and purpose. A number of scientific researches are being carried out on researching current issues, problems and their solutions in the organization of financial reports in insurance organizations of the economy.

Shennaev Kh. M (2020) international experience of regulation of insurance activity is studied on the example of the USA, the European Union and its member states, such as Great Britain, Germany, as well as the developed countries of Asia, Japan and China. The article also analyzes the changes and trends related to the regulation of

insurance activities on a global scale in the context of globalization. Based on the results of the research, suggestions and recommendations were developed on the application of advanced and modern forms of regulation of insurance activities in the practice of insurance activities of Uzbekistan (Shennaev, 2020).

U. Radjabov (2021) emphasized that the concepts of insurance and insurance activity, the existing theoretical views related to insurance activity have gained a new meaning based on the requirements of the market economy. Insurance reserves, the procedures for their formation have been disclosed. It has been studied that the calculation of insurance reserves should be carried out based on the account and reporting data of the insurer. The results of financial activity of insurance market participants, indicators of financial stability of insurance companies, the current state of insurance legislation and other regulatory legal documents related to insurance work were analyzed (Radjabov, 2021).

Ochilov I.K (2017) in insurance organizations for the operative implementation of the payment of damages caused by the occurrence of insurance events, studying the documents submitted for insurance claims, determining the amount of damage caused to property and fulfilling financial obligations to pay insurance coverage, to eliminate damages the issues of determining expenses and improving their reflection in accounts are covered (Ochilov, 2022).

In our opinion, accounting is of great importance in the development of insurance organizations, because the financial collapse of an insurer affects the interests of many policyholders. For this reason, we believe that it is important to focus on ensuring the financial stability of the insurance organization, correct financial calculations, and improve the accounting system based on international standards.

3. RESEARCH METHODOLOGY

Observation, data collection, summarization, grouping, comparison, economic relations in the field of services and the pandemic and its impact on the insurance industry, problems and their solutions by local and foreign scientists based on the study of the pandemic and the laws regulating the industry and conclusions and proposals aimed at its impact on the insurance industry, problems and their solutions are formed.

4. ANALYSIS AND DISCUSSION OF RESULTS

In 2019-2020, the share of the insurance sector in the gross domestic product in our country is only 0.4 percent. Insurance premiums per capita amount to 28,000 soums, which is a very low figure. One of the main reasons for this is that insurance services are not sufficiently attractive, and the rights of all parties in insurance relations are not the same, which prevents legal and natural persons from increasing their confidence in insurance.

In the context of deepening market relations and modernization of our country, insurance organizations are developing their activities in the field of providing insurance services.

As an example, 40 insurance organizations, 5 insurance and reinsurance brokers, 22 assistants, adjusters and surveyors, 5 actuaries, and more than 8,900 insurance agents are operating in the insurance market in our country. At this point, it is important to adapt the calculation of insurance organizations to the international level. In the international practice of preparation and presentation of financial reports, the structure of report forms is defined in Figure 1 below.

In insurance organizations, it provides information to users of financial statements about the elements listed in the financial statement forms shown in this figure.

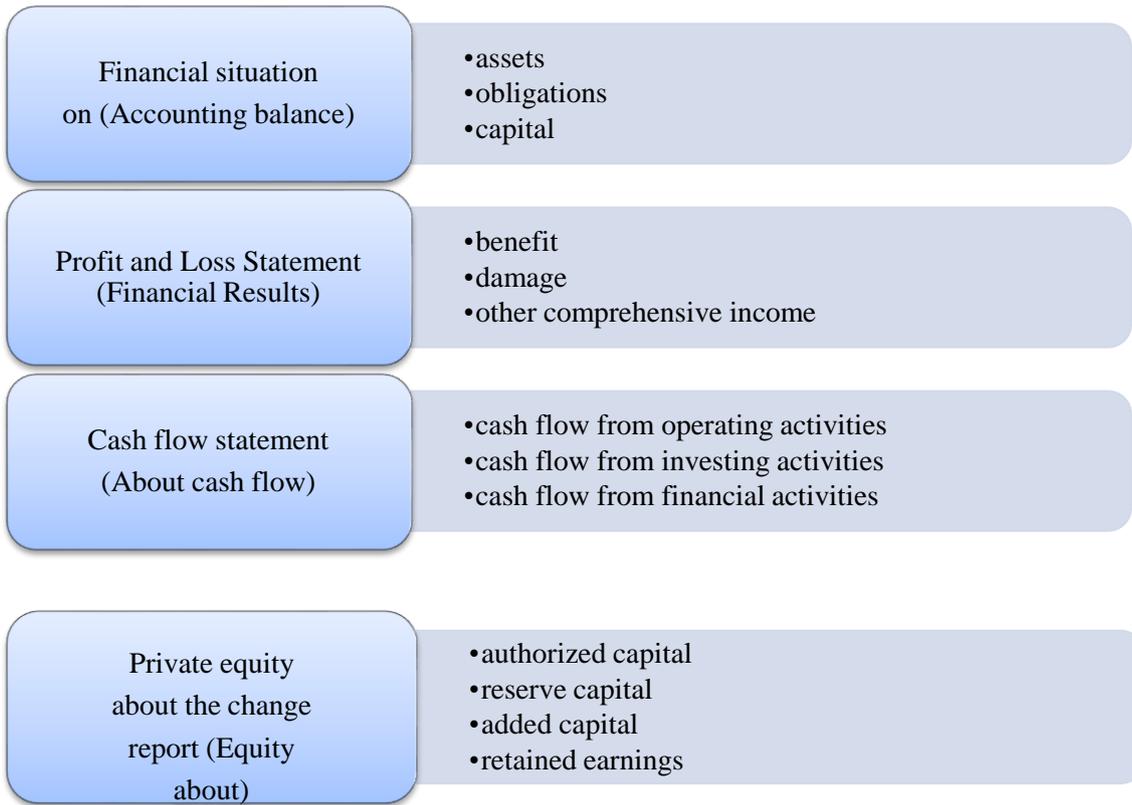

Figure 1. Forms of financial statements and their elements

In turn, users are considered important in the preparation and presentation of financial reports in accordance with international standards in insurance organizations. (Fig. 2)

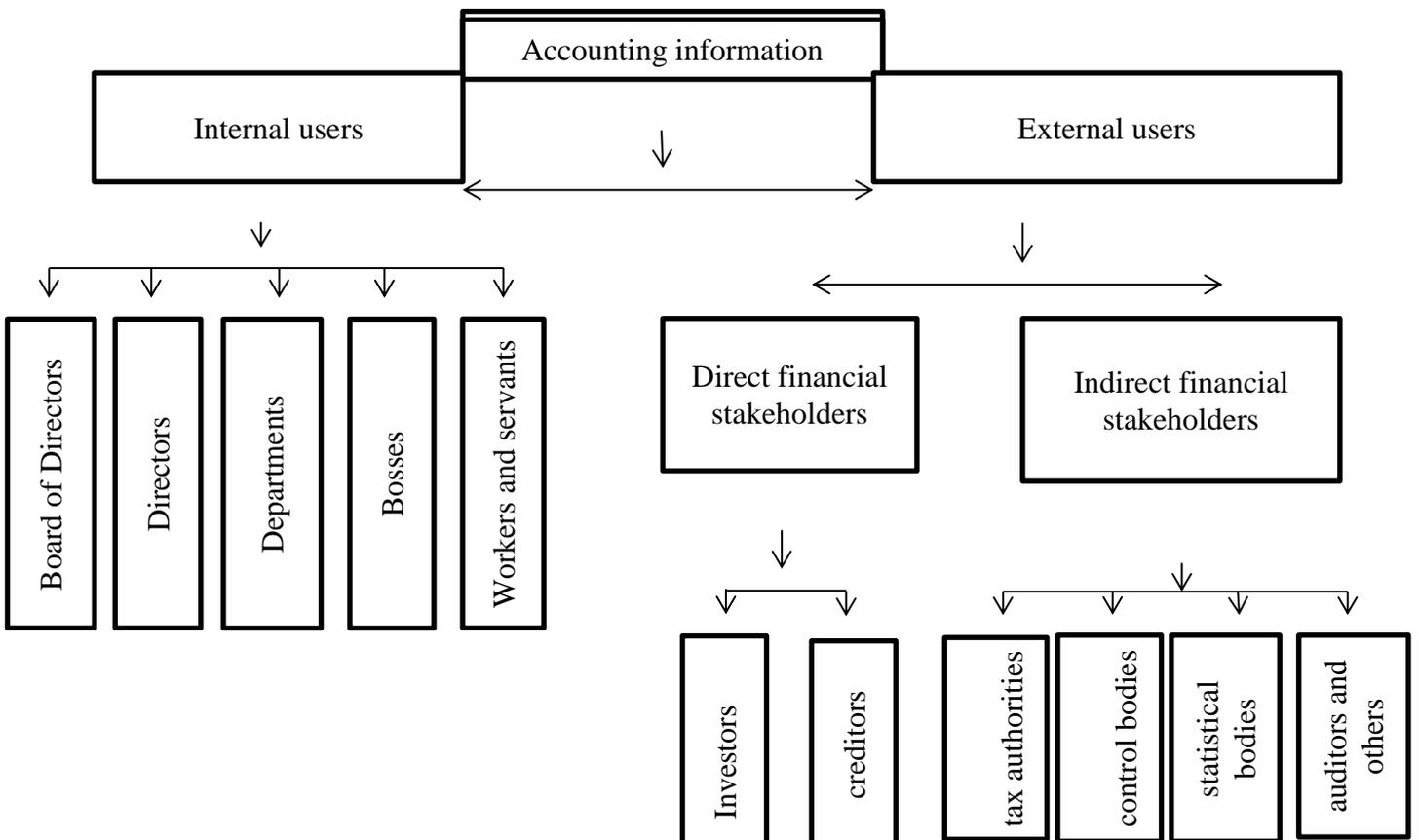

Figure 2. Users of financial reports of insurance organizations

Private capital is an important source of economic funds of insurance organizations. This resource is mainly multiplied by the last financial result obtained from the insurance activity, i.e. profit. That is why the report on financial results is an important object. Financial results of insurance organizations are directly related to income and expenses, and they must use available resources effectively. Otherwise, high results cannot be achieved in their activities. Therefore, incomes, expenses, their types and sources of origin are constantly monitored (Tulakhodjaeva and others, 2018)

The accounting of financial results of insurance organizations is a component of the financial report, that is, the final economic result of the activity of the insurance organization expressed in the form of profit or loss, conducting work to confirm the correctness of income and expenses, the correctness and reasonableness of the report on financial results (Form 2) is to ensure that it is filled

In insurance organizations, the main income and expense account differs in its specificity. The total amount of money received in the account as a result of carrying out insurance, engaging in other activities not prohibited by law is considered as its income. Incomes in insurance organizations are composed as follows (Shennaev and others, 2014)

The total cost of the insurer is the cost of the insurance "product". It is regulated on the basis of current regulatory documents and is the basis for determining the structure of the insurer's expenses. When determining the tax base, it is also necessary to clarify the total costs of the insurer and their composition. The costs of insurance organizations can be seen in Figure 3 below..

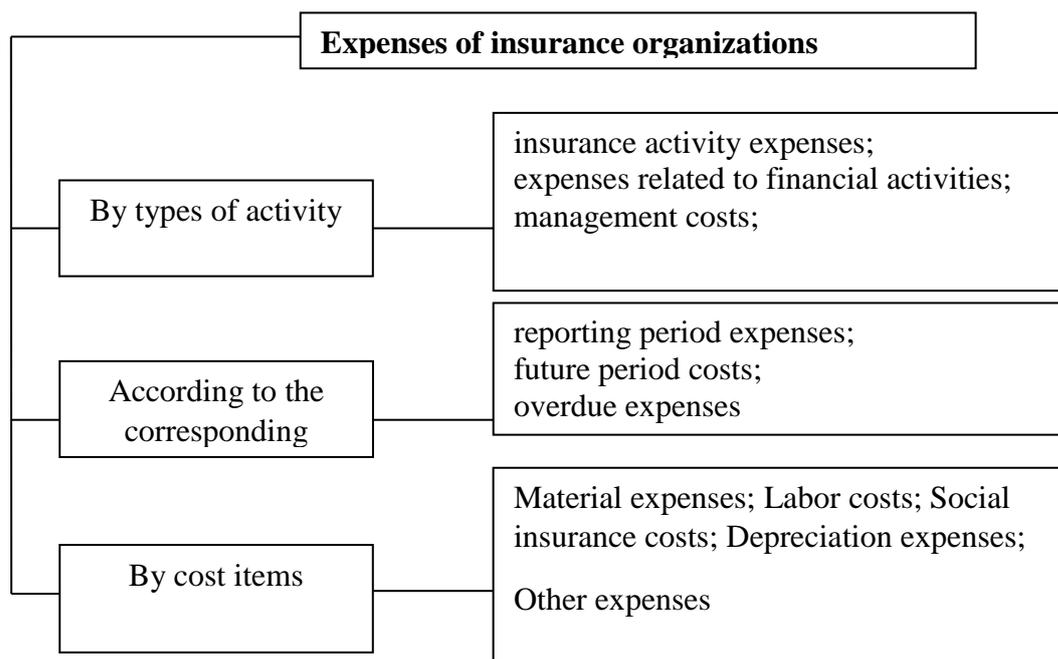

Figure 3. Cost structure of insurance organizations

Financial performance accounting in insurance organizations has certain characteristics, which are as follows:

- the report on financial results can be checked separately or simultaneously with other operations (indicators) of the insurance organization;
- the report on financial results is considered the final part of the accounting policy of the insurance organization, so the effectiveness of the report on financial results directly depends on the results of other indicators;

- the report of financial results includes a clear and specific period, this period is directly related to the type of report (current, annual reports).
- the composition of financial results reports differs in content depending on the forms of ownership.

CONCLUSIONS

In the process of adaptation to the MHSS of insurance organizations, we have developed a scheme of the accounting and analysis system Fig. 3.

The systematic approach includes considering accounting as a system of interrelated subsystems: accounting, operational (operational and technical) accounting, statistical accounting, reporting, analytical system, internal control and audit system.

The relationship between the presented accounting and analytical elements results in the system providing more detailed information to interested users who make management and economic decisions.

In conclusion, we can say that it is necessary to publish financial reports in the same form and content for everyone when entering foreign markets, establishing international trade and commerce, and participating in the world stock market.

The use of accounting in insurance organizations in economic entities gives the opportunity to occupy one of the main positions in the rapid and prospective management of their activities, to fully comply with the requirements of international standards..

As a result of the conducted research, the author proposed solutions aimed at eliminating problems related to the improvement of accounting of the organization of financial reports in insurance organizations:

Adjustment of accounting in insurance organizations to international standards;

In the formation of financial results in insurance organizations, great attention was paid to income, expenses, profit and loss, their content;

It was concluded that it is appropriate to improve the filling of financial reporting forms in insurance organizations.

REFERENCES

Shennaev Kh. M. (2020) "Insurance work" study guide

Radjabov. U. (2021) "Directions of formation of insurance reserves of insurance companies and their effective use"

Ochilov I.K. (2022). "Improving the methodology of accounting and financial analysis in insurance organizations." study guide.

Tulakhodjaeva M.M. and others. (2018) Audit. Textbook. - T.: Economy

Shennaev H.M. and others. (2014). Insurance work. Study guide. -T.: Boston of Thought

https://www.iso.org/sites/ConsumersStandards/1_standards.html

Application Of IFRS In The Conditions Of Digital Technologies

IFRS'nin Dijital Teknolojiler Koşullarında Uygulanması

Rano A. MANNAPOVA

Tashkent Institute of Finance

mannopova_rano@tfi.uz

<https://orcid.org/0000-0003-4577-8847>

Makale Başvuru Tarihi / Received: 26.12.2023

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 31.12.2023

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

Keywords:

Dijital teknolojiler,
uluslararası finansal raporlama standartları,
dijitalizasyon,
dijital ekonomi

ABSTRACT

In this article has been examined the evolution of IFRS in the context of digitalization of the Uzbekistan economy for its implementation in international economic processes. To expand the use of financial statements prepared in accordance with international financial reporting standards, it is necessary to digitize the financial and non-financial indicators contained in the statements. The study identified the advantages and disadvantages of using the XBRL standard when preparing financial statements under IFRS. The XBRL standard allows you to obtain financial and non-financial information about the reporting company in various sections. The preparation of financial statements presented in accordance with IFRS using the XBRL standard changes the transparency and openness of accounting data according to international financial reporting standards and brings them closer to global standards of digitalization language. The use of the XBRL standard significantly reduces the time it takes to prepare financial statements and eliminates the inconsistency of metadata, but in the near future it is not able to replace the professional judgment of a qualified accountant. The article proposes a unified digital data model, including the XBRL format, which allows for data taxonomy and standardization of financial indicators of different companies. To fully implement the XBRL format when preparing financial statements under IFRS, it is necessary to certify domestic software developers who are able to ensure a secure process for collecting, processing and transmitting company data through digital channels.

Anahtar Kelimeler:

Dijital teknolojiler,
Uluslararası Finansal Raporlama Standartları,
dijitalleşme,
dijital ekonomi

ÖZET

Bu makalede, uluslararası ekonomik süreçlerde uygulanması için Özbekistan ekonomisinin dijitalleşmesi bağlamında UFRS'nin evrimi incelenmiştir. Uluslararası finansal raporlama standartlarına uygun olarak hazırlanan mali tabloların kullanımının yaygınlaştırılması için tablolarda yer alan mali ve mali olmayan göstergelerin sayısallaştırılması gerekmektedir. Çalışmada, IFRS kapsamında mali tabloların hazırlanmasında XBRL standardının kullanılmasının avantaj ve dezavantajları belirlendi. XBRL standardı, raporlama yapan şirket hakkında çeşitli bölümlerde finansal ve finansal olmayan bilgiler elde etmenize olanak sağlar. UFRS'ye uygun olarak sunulan finansal tabloların XBRL standardı kullanılarak hazırlanması, muhasebe verilerinin uluslararası finansal raporlama standartlarına göre şeffaflığını ve açıklığını değiştirerek dijitalleşme dilinin küresel standartlarına yakınlaştırmaktadır. XBRL standardının kullanılması, mali tabloların hazırlanması için gereken süreyi önemli ölçüde azaltır ve meta verilerdeki tutarsızlığı ortadan kaldırır, ancak yakın gelecekte nitelikli bir muhasebecinin mesleki muhakemesi yerine geçemez. Makale, farklı şirketlerin finansal göstergelerinin veri sınıflandırmasına ve standartlaştırılmasına olanak tanıyan, XBRL formatını da içeren birleşik bir dijital veri modeli önermektedir. IFRS kapsamında mali tabloların hazırlanmasında XBRL formatının tam olarak uygulanabilmesi için, şirket verilerinin dijital kanallar üzerinden toplanması, işlenmesi ve iletilmesi konusunda güvenli bir süreç sağlayabilen yerli yazılım geliştiricilerin sertifikalandırılması gerekmektedir.

1. INTRODUCTION

Financial statements prepared in accordance with IFRS allow Uzbekistan companies to enter foreign capital markets and attract foreign investors (Akamah, Mason&Shafron, 2022). Consequently, companies that disclose financial statements according to IFRS standards are subject to the requirements of the information revolution (Yuryeva, Pudeyan, Medvedskaya, Zaporozhtseva&Zemlyakova).

The development of international financial reporting standards in the context of the introduction of digital technologies goes beyond the electronic interaction between users of the information contained in the statements and affects the issues of collecting, processing and analyzing data (Chernykh&Baybulatova, 2023).

Domestic and foreign scientists are engaged in research in the field of application of digital technologies in the financial sector, namely for collecting, processing and processing data for the preparation of financial statements in accordance with IFRS: Ergasheva S. T.(2020), Kaspin L.E., Bulyga R.P. (2020), Karpova T.P. ., Kushnarenko T.V. (2021), Rozhnova O.V. (2018), Fourny Ghislain (2020).

Almost all Uzbekistan experts in this field argue that the main subject of studying the application of IFRS in the context of digital technologies is the need to create a unified concept of digitalization and/or a unified standard for digital tools.

2. MATERIALS AND METHODS

The purpose of the scientific article is to analyze the prospects for digitalization of IFRS reporting through the introduction of the XBRL format, as well as the development of a unified digital data model that allows standardization and digitization of IFRS using XBRL. The object of scientific research is IFRS reporting, the subject is digital technologies in financial accounting. In preparing the theoretical section of the scientific research devoted to determining the development of IFRS in the context of digital technologies, general scientific methods were used: observation, analysis and synthesis, and the method of logical reasoning. For the practical part of the study, special methods were used: systematization, modeling and expert assessments.

3. ANALYSIS AND DISCUSSION OF RESULTS

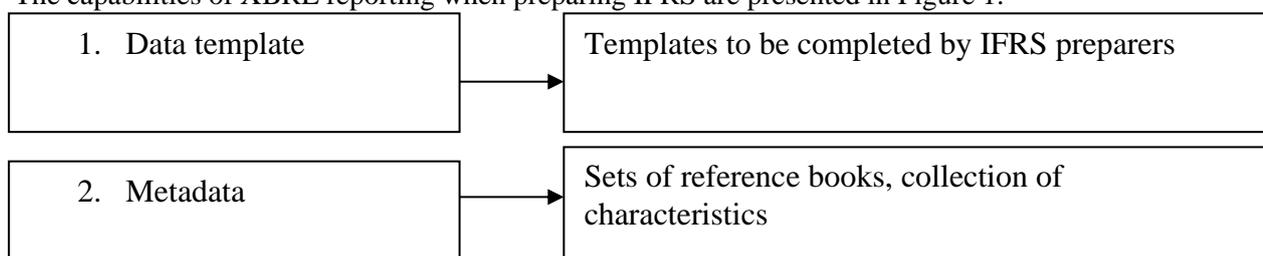
Observation, data collection, summarization, grouping, comparison, economic relations in the field of services and the pandemic and its impact on the insurance industry, problems and their solutions by local and foreign scientists based on the study of the pandemic and the laws regulating the industry and conclusions and proposals aimed at its impact on the insurance industry, problems and their solutions are formed.

4. ANALYSIS AND DISCUSSION OF RESULTS

Standards XBRL (eXtensible Business Reporting Language) developed based on XML format. The XBRL language specification is developed and published by an independent international organization XBRL International Inc.

The XBRL language is intended for the exchange of electronic data of financial and management reporting, describing the provided reporting not in the language of forms, but in the language of basic indicators structured in a data model (XBRL financial statements).

The capabilities of XBRL reporting when preparing IFRS are presented in Figure 1.

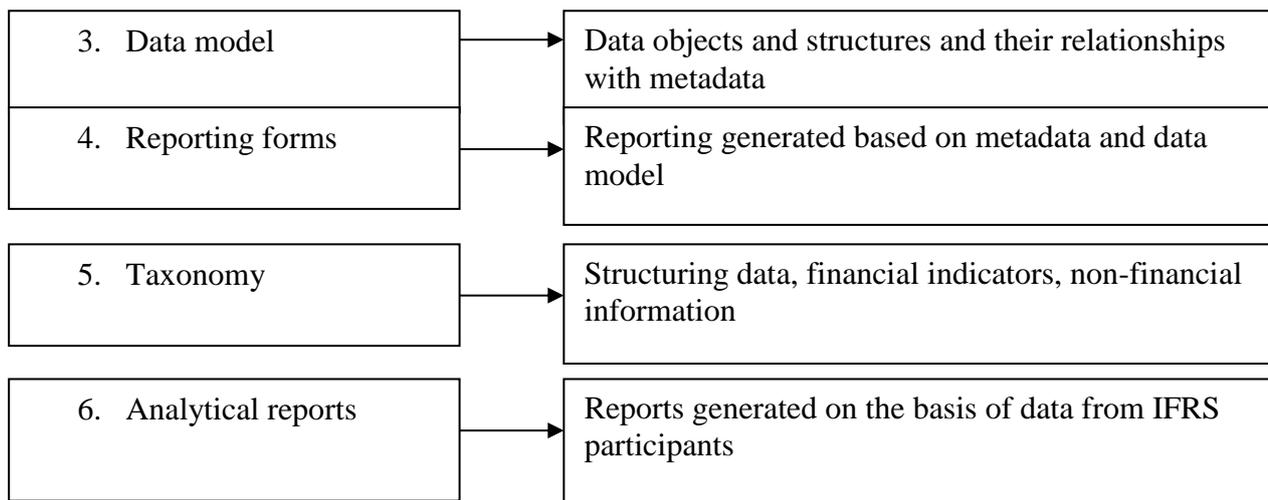

Figure 1. XBRL reporting capabilities for IFRS

Resource: Built by the authors

The capabilities of XBRL make it possible to harmonize IFRS financial reporting forms (Official website of IFRS) and bring reports of different companies into single digital components, which allows investors and other interested parties to compare and analyze the financial performance of companies.

To compare the financial indicators of different companies, it is necessary to bring IFRS reporting in XBRL format into a single digital data model (Table 1).

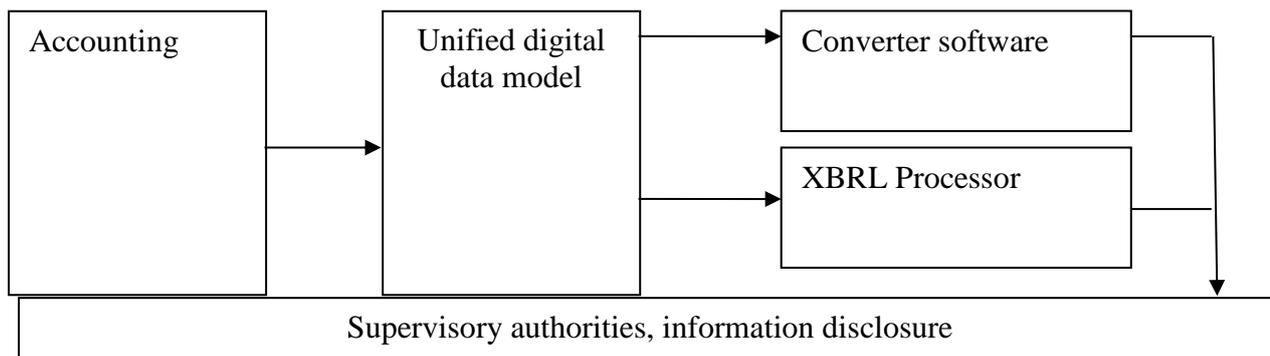
Table 1. Unified digital data model

Characteristics	Description
Metadata	A unified list of financial and non-financial indicators, catalogs, classifications of counterparties to unify digital channels for information exchange. This list includes explanations, a glossary and links to regulations.
Validation	Measurement control and digital data model management tools
Examination	Issuance of information messages about identified technical, stylistic and mathematical errors
Documentation	Links to definitions of indicators contained in the reporting and reporting regulations
Digital channels	Relationship between financial indicators and their analytical features
Expenses	Software certification costs

The use of a unified digital data model will allow external and internal users of financial statements prepared in accordance with IFRS to conduct in-depth analytics.

The scheme for collecting and generating IFRS reporting in XBRL format using a unified digital data model is proposed to be drawn up as follows (Figure 2):

Fig.2. Scheme for collecting and generating IFRS reporting in XBRL format using a unified data model

The Converter software converts the reporting data received after aggregation into a single digital data model and validates it according to the XBRL taxonomy.

A unified digital data model in XBRL format will allow the financial reporting of different companies to be standardized according to a single data taxonomy.

The direct benefits of using the XBRL format in a single digital data model when preparing IFRS reporting are to increase the structure and transparency, respectively, the accessibility of financial and non-financial indicators contained in financial statements prepared in accordance with IFRS, and the indirect benefits are to increase confidence in the enterprise - the compiler of such reporting and the growth of his business rating.

The disadvantages of using XBRL are the need to train the accountant preparing financial statements under IFRS to work in the XBRL format, certify the software used and monitor the information security of the data.

The advantage of using XBRL when presenting financial statements in IFRS format is that the reporting data is highly structured - the IFRS taxonomy occurs. The IFRS taxonomy should be understood as the arrangement of all reporting items under the required headings, which will fully meet the requirements of IFRS standards. In addition, clearly structured financial (accounting) reporting data will allow you to choose the most optimal accounting policy for the company and increase compliance control.

Drawing up IFRS reporting in XBRL format allows you to level out the discrepancies between different IFRS standards and compare the reports of different organizations. At the same time, the XBRL digital language does not completely eliminate the possibility of different interpretations, and, therefore, the need for professional judgment of the accounting service.

Currently, reporting in XBRL format in Russia must be submitted to the Bank of Russia only by professional participants in the securities market, collective investment entities and insurance entities. The use of the XBRL standard in the future by companies in the non-financial sector will make it possible to bring their financial statements presented under IFRS closer to the requirements imposed not only by Russian supervisory authorities, but also by international organizations (FRC publishes future of corporate reporting discussion paper).

To digitalize accounting, it is necessary to expand not only digital objects and digital accounting tools, but also to increase the composition of financial reporting indicators (for example, to include cryptography standards) (Ageeva, 2020).

To eliminate the digital divide in the presentation of financial statements in accordance with IFRS, it is necessary to increase the security of digital accounting data and introduce modern digital technologies. In the context of strict sanctions from the West, emphasis must be placed on the formation of our own digital infrastructure and information security means. Our own solutions that increase the security of digital systems will help accelerate the implementation of domestic digital technologies, including those with integrated information security mechanisms, which are in demand by the state and business in the development of electronic services for the preparation of financial statements in the IFRS format.

After the start of a special military operation in Russia, the Central Bank of the Russian Federation prohibited the publication of financial statements prepared in accordance with IFRS. In this regard, companies transmit financial reporting data only to the regulator. This measure was taken to hide financial indicators and non-financial information of Russian companies from external users located in unfriendly countries. Due to the fact that the XBRL standard belongs to Western developers, a problem has arisen regarding the security of data contained in IFRS reporting and generated in the XBRL format. For the same reason, it is not recommended to use cloud technologies when preparing IFRS reporting.

At the same time, Uzbek developers need to provide software for working with XBRL, which will increase the technological sovereignty of the Uzbekistan Republics, reduce the risk of cyber crimes and secure financial reporting data provided in accordance with IFRS in XBRL format.

The purchase and installation of software products that form the XBRL language, the development and modification of National Bank of Uzbekistan systems, testing and putting them into operation, the creation of a permanent XBRL jurisdiction in Russia will allow the safe integration of IFRS into the world taxonomy reporting language XBRL.

The use of these digital tools will improve accounting and reporting under IFRS and meet the requirements of IFRS participants for the digital transformation of the economy

CONCLUSIONS

Financial statements prepared in accordance with international financial reporting standards are one of the main sources of information when analyzing the financial and economic activities of a company.

Companies presenting financial statements in accordance with IFRS must keep pace with the requirements for digitalization of the economy. In this regard, there is a continuous process of introducing digital tools and technologies into the collection, processing and preparation of financial reporting.

The XBRL standard is used to describe financial statement data in a structured manner. Currently, this language is required only for companies from the financial sector of the economy. At the same time, the capabilities of this standard can be used to exchange financial indicators and non-financial information by companies in the non-financial sector of the economy.

National companies that use a business language such as XBRL are more quickly integrated into the international business space, which is especially important when our country joins the Eurasian Economic Union (Druzhilovskaya T. Yu.&Druzhilovskaya E. S., 2019).

Many problems with inconsistencies in different reports compiled according to IFRS are solved by bringing them to a single digital data model compiled in XBRL format.

The use of digitalization technologies for financial reporting in accordance with IFRS has a positive effect on its openness and accessibility for investors. At the same time, new digital financial assets are emerging, and hence the need to introduce a method for accounting for them, as well as new requirements for the format of reporting under IFRS to regulatory authorities. All this forces businesses to modernize digital technologies used in enterprises.

Filing financial statements prepared in accordance with IFRS in XBRL format reduces the amount of duplicate information in the submitted statements, which reduces the burden of control by regulatory authorities. In addition, this digital language reduces the number of computational errors.

REFERENCES

- Ageeva, O. A. (2020). Transformation of accounting methods in the conditions of digital economy, *Economics: yesterday, today, tomorrow*. Vol. 2-1. P. 241-248. <https://doi.org/10.34670/AR.2020.87.12.022>.
- Akhrieva, M. M. B. (2021). Analysis of the implementation of the state program "Digital Economy of the

Russian Federation". Economics and business: theory and practice, Vol. 7(77). P. 15-17. <https://doi.org/10.24412/2411-0450-2021-7-15-17>.

Bulyga R. P., Safonova I. V. (2020). XBRL as a digital reporting format for economic entities: international experience and Russian practice. Accounting. Analysis. Audit., Vol. 3. P. 6-17. <https://doi.org/10.26794/2408-9303-2020-7-3-6-17>.

Chelnintseva E. V., Yarullin R. R. (2023). National digital economy project. International Journal of Humanities and Natural Sciences. Vol. 5-5(80). P. 120-125. <https://doi.org/10.24412/2500-1000-2023-5-5-120-125>.

Druzhilovskaya T. Yu., Druzhilovskaya E. S. (2019). Improving the financial reporting of organizations in the digital economy, Accounting. Analysis. Audit. Vol. 1. P. 50-61. <https://doi.org/10.26794/2408-9303-2019-6-1-50-61>.

Ergasheva S. T., Mannapova R. A., Yuldashev E. I. 18 Accounting—a System for Managing Economic Information in Agriculture //New Institutions for Socio-Economic Development: The Change of Paradigm from Rationality and Stability to Responsibility and Dynamism. – 2021. – Т. 5. – С. 173. Rozhnova O. V. (2018). Harmonization of accounting, audit and analysis in a digital economy. Accounting, analysis, audit. Vol.3, P. 16–23. <https://doi.org/10.26794/2408-9303-2018-5-3-16-23>

Fourny Ghislain. (2020). The XBRL Book: Simple, precise, technical. Independently published. p 564.

FRC publishes future of corporate reporting discussion paper (2023). URL: <https://www.frc.org.uk/news/october-2020/frc-publishes-future-of-corporate-reporting-discus>. (data accessed: 05.09.2023).

Herita Akamah, Stephani Mason, Emily Shafron. (2022). Disincentives to exchange customized local GAAP for IFRS, Journal of Accounting and Public Policy, Volume 41, Issue 6, 2022, 107002. <https://doi.org/10.1016/j.jaccpubpol.2022.107002>.

Official website of IFRS. (2023). URL: <https://www.ifrs.org> (data accessed: 05.09.2023).

Turgunovna E. S. Financial Reporting As The Most Important Marketing Factor //International Scientific Conferences With Higher Educational Institutions. – 2022. – Т. 1. – №. 25.10. – С. 211-217.

XBRL financial statements. (2023). URL: <https://ir.thomsonreuters.com/financial-information/sec-filings/xbrl-financial-statements> (data accessed: 05.09.2023).

Другие форматы библиографических ссылок

Эргашева, Ш. . (2022). ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИНИНГ ИСТИҚБОЛЛАРИ. Архив научных исследований, 2(1). извлечено от <https://journal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/1114>

Retail Banking Products In Commercial Banks Of Uzbekistan

Özbekistan Ticari Bankalarında Bireysel Bankacılık Ürünleri

Shaxlo Raximdjnovna YUNUSOVA
Tashkent State University of Economics
shakhlo.yunusova@gmail.com

Makale Başvuru Tarihi / Received: 26.12.2023
Makale Kabul Tarihi / Accepted: 31.12.2023
Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

Keywords:

*retail banking,
commercial banks,
uzbekistan,
banking products*

ABSTRACT

This article delves into the intricacies of retail banking products in Uzbek commercial banks. It explores the theoretical and methodological foundations of these products, their development, implementation strategies, and the challenges faced in managing associated risks. Additionally, it examines the evolution of retail banking and its significant role in the financial industry.

Anahtar Kelimeler:

*bireysel bankacılık,
ticari bankalar,
özbekistan,
bankacılık ürünleri*

ÖZET

Bu makale, Özbek ticari bankalarındaki perakende bankacılık ürünlerinin inceliklerini incelemektedir. Bu ürünlerin teorik ve metodolojik temellerini, gelişimlerini, uygulama stratejilerini ve ilgili risklerin yönetiminde karşılaşılan zorlukları araştırıyor. Ayrıca bireysel bankacılığın gelişimini ve finans sektöründeki önemli rolünü inceliyor.

1. INTRODUCTION

In the dynamic landscape of the global financial sector, Uzbekistan's banking industry stands out for its evolving approach to retail banking. Retail banking, a cornerstone of financial services, is pivotal in bridging the gap between the complex mechanisms of banking and the everyday financial needs of individuals. This article delves into the multifaceted world of retail banking products offered by commercial banks in Uzbekistan, highlighting their development, implementation, and the challenges faced in this vibrant market.

The Uzbek banking sector, reflective of its robust economic environment, has been undergoing significant transformation. This transformation is driven by the need to cater to the diverse financial requirements of a growing consumer base, the integration of innovative technologies, and adherence to international banking standards. Retail banking products, ranging from basic savings accounts to sophisticated loan and investment services, form the backbone of this sector, offering essential financial tools to individuals and families.

This article will explore the theoretical and methodological foundations of these retail banking products. It will provide insights into how commercial banks in Uzbekistan develop and implement these products while managing the inherent risks. The discussion extends to the influence of technological advancements on product offerings and consumer behavior, underlining the importance of digitalization in today's banking sector. Furthermore, it will shed light on the historical context and regulatory environment that shape the strategies and operations of these banks.

In essence, this introduction sets the stage for a comprehensive examination of the retail banking products in Uzbek commercial banks, highlighting their significance in the financial landscape of Uzbekistan and their impact on the broader economic canvas.

2. METHODOLOGY

The methodology of this study is designed to provide a comprehensive analysis of retail banking products in Uzbek commercial banks. It employs a multifaceted approach, integrating both qualitative and quantitative research methods to ensure a thorough understanding of the sector.

3. LITERATURE REVIEW

Authored by D. To'ychiyev in 2023, this literature review comprehensively examines the array of scholarly works, historical documents, and contemporary analyses that provide a foundation for understanding retail banking products in Uzbek commercial banks. To'ychiyev's approach synthesizes various perspectives, integrating theoretical, practical, and technological dimensions of banking (Arzikulov and To'ychiyev, 2023).

3.1. Historical Context and Evolution

3.1.1. Banking History Overview

Results of Ergasheva, L showed with an exploration of early banking practices, tracing the evolution from simple money-lending to complex, customer-focused retail banking services (Ergasheva, 2023).

3.1.2. Retail Banking Development

The transformation of banking to include retail services is critically analyzed, underscoring how consumer banking evolved alongside commercial and investment banking sectors (Norov, Shaxiddinonov, Norova, 2023).

3.2. Theoretical Perspectives

3.2.1. Foundational Banking Theories

Norov, A., Shaxiddinonov, S., & Norova, N. discusses key banking theories that form the bedrock of understanding how banks operate, manage risk, and engage with customers.

3.2.1. Consumer Behavior in Banking

The review delves into research on customer behavior in the financial sector, highlighting how customer needs drive the development of banking products (Berger, DeYoung, 2001)

3.3. Technological Impact

3.3.1. Digitalization in Banking

Palmquist, S. (2020) and Pavlyushchenko (2017) gives substantial attention to the digital transformation in banking, focusing on how technology has reshaped customer interactions and banking operations.

3.3.2. Fintech Integration

The intersection of financial technology and traditional banking models is examined, with an emphasis on its impact on retail banking (Liu, 2021).

3.4. Risk and Regulation

3.4.1. Risk Management in Banking

Smit, E. Y. reviews literature on risk management, emphasizing the methodologies used by banks to assess and mitigate risks associated with retail banking products (Smit, 2011).

3.4.2. Regulatory Frameworks

Studies on the regulatory landscape of banking are analyzed, illustrating how compliance impacts product development and risk strategies (Gantumur, 2015).

3.5. Comparative and Regional Analysis

3.5.1. Global vs. Uzbek Banking Trends

Ruziev, K. offers a comparative analysis between global banking trends and the specific practices within the Uzbek banking sector (Ruziev, 2006).

3.5.2. Banking in Emerging Markets

There is a focus on how banking in emerging markets like Central Asia presents unique challenges and opportunities, with specific references to the Uzbek context.

3.6. Innovation and Customer Centricity

3.6.1. Innovative Banking Products

Salina, A. P. explores literature on innovation in banking products, noting the challenges faced in developing new offerings (Rosenblum, 2016).

3.6.2. Customer-Centric Models

The review underscores the importance of aligning banking services with customer needs, drawing on studies that emphasize customer-centric approaches (Sadeev, 2018).

4. ANALYSIS

Retail banking products may pose financial risks to the bank such as credit risk, operational risk and market risk. Risk management is an integral part of product introduction. The bank should develop a risk assessment and monitoring system, as well as identify ways and means of reducing them. Effective risk management helps the

bank to provide products with stable profitability.

Figure 1. Mechanism of preparation for (Sharp, Alexander and Bailey, 2019) sale of retail banking products in commercial banks

The introduction of retail banking products is a process that requires continuous improvement. Banks must collect customer feedback, analyze the results, and make adjustments to products and strategies. Only in this way can they adapt to changing market conditions and maintain a competitive advantage.

The introduction of retail banking products in commercial banks requires a comprehensive approach, taking into account theoretical and methodological aspects, covering market research, product design, marketing, risk management and continuous improvement. Effective management of these aspects will help (Martin, 2021) banks succeed in the retail banking market and meet customer needs, ensuring their financial stability.

The implementation of retail banking products in commercial banks depends on a number of theoretical and methodological foundations. Below are the key points to consider when developing and implementing such products:

Market Research: The retail banking product development process should begin with conducting market research to understand customer needs and preferences. This allows the bank to determine which products will be in demand in the market.

Customer Segmentation: A commercial bank should segment its customers into different segments based on their needs and characteristics. This helps the bank create products that better suit the needs of each customer group.

Product Design: A bank should design products that will be attractive to its customers. This includes defining the key features of the product, such as interest rates, terms, terms, etc.

Regulatory Compliance: Banks must comply with laws and regulations governing banking activities. Thus, when developing retail products, the bank must take into account the requirements of regulatory authorities to avoid violations.

Risk Management: Retail banking products may involve various risks such as credit risk, operational risk, etc. The bank should develop risk management strategies related to the sale of these products.

Employee Training: Introducing retail banking products requires training bank employees to effectively present and serve customers by providing information about products and services.

Monitoring and analysis: The bank should continuously monitor the performance of retail products and analyze

the data to ensure that they meet expected profits and customer expectations. Based on this information, the bank can make adjustments to its strategy.

Customer Focus: The focus of retail sales should be on customers. The bank should strive to meet the needs and demands of its customers by providing (Williams, 2017) quality service and competitive products.

In this context, retail banking refers to the provision of financial services to individuals and small businesses. Some key theoretical aspects related to retail banking are (Johnson, 2019):

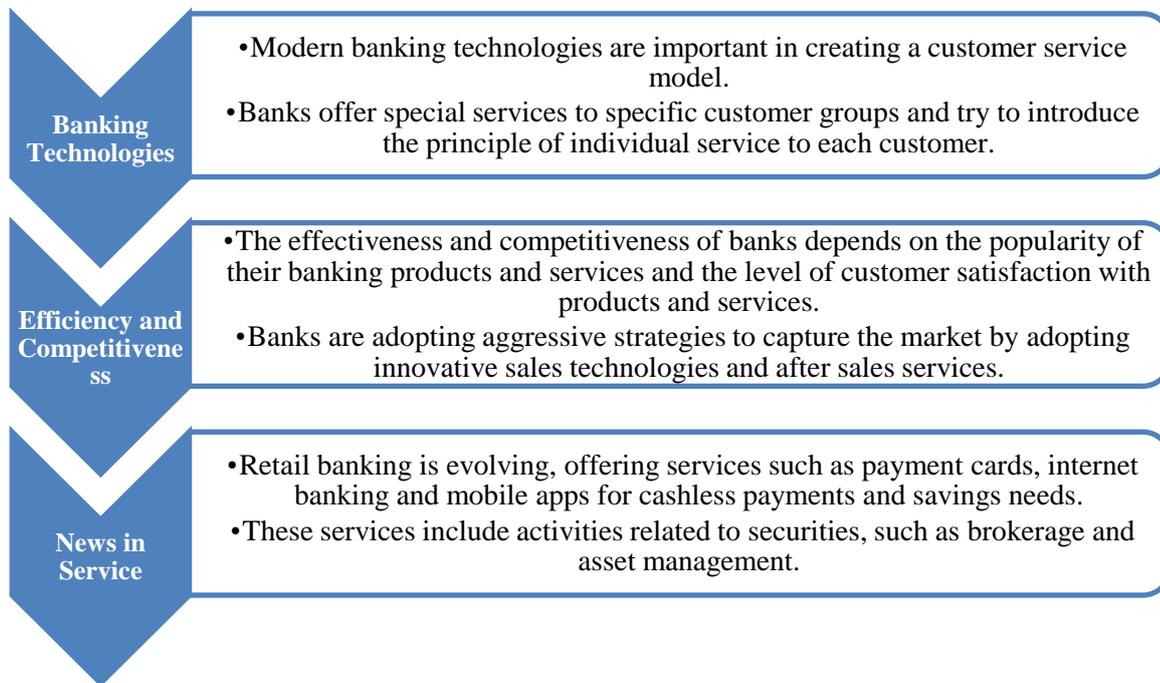

Figure 2. Methodological basis of implementation of retail banking products in commercial banks (Smith, 2020)

Retail banks perform a number of important functions, including accepting deposits, making loans, processing payments and transactions, and providing financial advice. Theoretical analysis explains how these functions affect the economy and customers.

Retail banking theory also covers the process of lending to customers. This includes analyzing the creditworthiness of customers, determining rates, credit terms and risk management.

Theoretical models also focus on the risk faced by retail banks. This includes credit risk, operational risk, liquidity risk and other aspects related to risk management.

With the development of information technology, the theoretical aspects of retail banking also cover topics related to digitization of banking services, internet banking, mobile applications and their impact on customer service and banks' competitiveness (https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_banking).

Retail banking theory may include the analysis of consumer behavior that influences the choice of banking products (Smith, 2018) and banks.

Retail banking research helps banks and regulators understand how to effectively deliver services, manage risk, and adapt to changing market conditions (Johnson MB, 2015).

Many scholars trace the historical roots of the modern banking system to medieval and Renaissance Italy, particularly the wealthy cities of Florence, Venice, and Genoa. The Bardi and Peruzzi families dominated the banking of 14th-century Florence, the most famous bank being the Medici Bank, founded in 1397. The oldest bank still in existence is the Banca Monte dei Paschi di Siena, founded in 1472. Banking spread from Italy

throughout the Roman Empire and later to Northern Europe in the 15th and 16th centuries. Important banking innovations occurred in Amsterdam in the 17th century and in London in the 18th century.

Major changes in the size and geographic distribution of banks occurred in the 20th century due to major changes in telecommunications and computing systems in banking operations. The financial crisis of 2007-2008 led to the failure of some of the world's largest banks and sparked widespread debate about banking regulation (Martin, 2019).

Retail banking, sometimes referred to as the retail banking sector, is an important historical and economic component of the financial system. This segment of the bank's activity is focused on providing financial services to individual clients and small businesses, and its development has deep historical roots dating back to ancient times (Garcia, 2020).

The history of retail banking goes back hundreds of years, starting with the first commercial banks and their services to ordinary citizens. Starting from the 17th century, banks in Europe and North America began accepting deposits and lending to citizens, issuing checks and banknotes (Williams, 2016).

An important feature of retail banking was its impact on the economy. The provision of loans, payment processing and savings accounts has facilitated the development of entrepreneurship and investment. In addition, retail banking has become a key part of the financial infrastructure, contributing to the stability of economic systems.

Over the years, retail banking has continued to evolve. With the development of information technology and digital innovation, banks have begun to offer new services to customers, including internet banking, mobile applications and electronic payments. These changes significantly simplified access to banking services and improved customer experience.

With the growth of banking in the retail sector came the need for regulation and standardization. In various countries, regulations and laws aimed at ensuring the stability of the financial system and customer protection have been developed. Anti-fraud and data protection have become priorities for regulators.

Retail banking remains a key component of the modern financial system. Its historical development shows the importance of providing financial services to the broad population and its impact on economic development. With the advent of new technology and regulation, retail banking is in the spotlight, helping to ensure customer satisfaction and the stability of financial markets.

There are several perspectives on the definition of retail banking, and each of them emphasizes different aspects of this activity:

Retail Banking Product Suite: One approach is to view retail as a suite of diverse banking products designed for mass demand and able to quickly adapt to market changes. These products can be made available at various points of sale close to customers.

Integrated Infrastructure Operations: Another approach includes not only products, but also bank infrastructure, personnel, management systems, marketing and advertising strategies. This definition highlights the complex nature of retail business.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

This article has provided a comprehensive overview of the retail banking products offered by commercial banks in Uzbekistan. It has delved into the theoretical and methodological foundations of these products, outlined their development and implementation strategies, and addressed the challenges of risk management within this sector. The evolution of retail banking and its role in the financial industry have been highlighted, emphasizing the sector's historical depth and current transformation influenced by digital innovation and regulatory changes.

Retail banking in Uzbekistan has shown resilience and adaptability, with banks continually evolving to meet the financial needs of their customers. The integration of new technologies and customer-centric approaches are indicative of a sector that is responsive to the requirements of a dynamic economic landscape.

Suggestions:

Embrace Digital Transformation: Uzbek banks should continue to embrace digital technologies to enhance customer experience and streamline operations. Investing in mobile banking, online services, and fintech partnerships can position them competitively in a digital future.

Focus on Customer Needs: Banks must maintain a strong focus on customer needs, tailoring products and services to meet the varied financial needs of their consumer base. This includes offering personalized financial advice and customized banking solutions.

Enhance Risk Management: Given the inherent risks in retail banking, from credit to operational risks, banks should strengthen their risk management frameworks. This could involve more sophisticated credit scoring models and contingency planning for market fluctuations.

Regulatory Compliance: Staying ahead of regulatory changes and ensuring compliance will protect banks from potential legal and financial repercussions. This includes adhering to international banking standards and local regulations.

Training and Development: Continuous training and development programs for bank staff will ensure that customer service remains knowledgeable, responsive, and aligned with the latest banking practices.

Continuous Innovation: To remain competitive, banks should invest in continuous product innovation, exploring areas like sustainable finance, and considering the needs of underserved segments such as small businesses and rural populations.

Market Research and Analysis: Ongoing market research and analysis will be vital to understand evolving customer behaviors and preferences, enabling banks to adjust their product offerings proactively.

By addressing these areas, commercial banks in Uzbekistan can continue to grow and serve their customers effectively, contributing to the overall stability and development of the country's financial sector.

REFERENCES

Berger, Allen N., and Robert DeYoung. (2001)"The effects of geographic expansion on bank efficiency." *Journal of financial services research*, 19, 163-184.

Ergasheva, L. (2023). Muammoli Kreditlar Va Unı Monitoring Qılsh Tartıblı. *Innovative Development in Educational Activities*, 2(5), 299-302.

Gantumur, T. (2015). *Essential Components of an Effective Bank Regulatory and Supervisory Framework Against Crisis* (Doctoral dissertation, Central European University).

Garcia, RS (2020). *Retail Banking in a Changing World: A Historical Analysis of Transformations*. *Banking and Finance Review*, 22(4), 210-225.

https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_banking

Johnson, MB (2015). *A Historical Perspective on the Role of Retail Banks in Economic Development*. *Economic History Review*, 40(1), 87-102.

Johnson, MB (2019). *The Role of Retail Banks in Economic Stability*. *Journal of Financial Economics*, 32(4), 567-583.

Liu, Y. (2021). *The application and development trend of Fintech in commercial banks on the example of Chinese commercial banks: annotation to master's thesis* (Master's thesis).

- Martin, AH (2019). Retail Banking Through the Ages: A Comparative Historical Study. *Journal of Financial Evolution*, 12(2), 145-162.
- Martin, AH (2021). Marketing Strategies for Retail Banks: A Theoretical Approach. *Journal of Marketing Research*, 50(6), 132-147
- Norov, A., Shaxiddinonov, S., & Norova, N. (2023). Tijorat banklari tomonidan ajratilgan kreditlar risklarini kamaytirish mexanizmlari tijorat banklari tomonidan ajratilgan kreditlar risklarini kamaytirish mexanizmlari. Приоритетные направления, современные тенденции и перспективы развития финансового рынка, 134-135.
- Otabek, Arzikulov, and To‘ychiyev Dilshod. "Tijorat Banklarining Kredit Portfelini Boshqarish Yo‘llari." *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research* (2023): 158-167.
- Palmquist, S. (2020). *Digitalization in The Banking Industry: Adapting to The Crisis*.
- Pavlyushchenko, D. (2017). *Digitalization of Retail Financial Services: Direct Banking in Europe*.
- Rosenblum, A. (2016). *Institute of Financial Markets. Theory and practice*. Knorus.
- Ruziev, K. K. (2006). *Money and banks in transition economies: the case of Uzbekistan*. University of Stirling (United Kingdom).
- Sadeev, R. (2018). *Bankovskoe delo: uchebnik dlya vuzov*. Go on.
- Sharp, W., Alexander, G., & Bailey, D. (2019). *Basic financial risk management*. Gruppya izdatelstv "Williams".
- Smit, E. Y. (2011). *Risk management in banking: a theoretical overview*. University of Johannesburg (South Africa).
- Smith, JA (2018). The Historical Evolution of Retail Banking: A Comprehensive Overview. *Banking History Journal*, 30(2), 45-62.
- Smith, JA (2020). Retail Banking in Modern Finance. *Banking Journal*, 45(3), 12-24.
- Williams, LC (2016). The Changing Face of Retail Banking: Lessons from the Past. *Journal of Economic Perspectives*, 18(3), 67-82.
- Williams, LC (2017). Risk Management in Retail Banking: A Theoretical Perspective. *Risk Analysis*, 40(2), 210-225.

Influencing Of Digitalization To Tourism Development: In Case Of Uzbekistan

Dijitalleşmenin Turizm Gelişimine Etkisi: Özbekistan Örneği

Prof.Dr. Bobir TURSUNOV
Tashkent State University of Economics
b.tursunov@tsue.uz
<https://orcid.org/0000-0002-5004-375X>

Makale Başvuru Tarihi / Received: 26.12.2023
Makale Kabul Tarihi / Accepted: 31.12.2023
Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

Dr. Jamshidkhon IMOMOV
Tashkent State University of Economics
j.imomov@tsue.uz
<https://orcid.org/0000-0003-3096-4946>

Shakhnoza Jenisbayevna SAGINBAEVA
Tashkent State University of Economics
shakhnoza.0999@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-0903-5010>

Keywords:

digital economics,
IT,
tourist,
regression

ABSTRACT

In this paper has been made econometric analysis of the impact of the development of tourism on the digital economy in Uzbekistan. As a hypothesis of the research, the identification of exogenous factors affecting the flow of tourists, especially the development of the digital economy, was studied. In this, the segment of tourism from the CIS countries and other countries was analyzed in 2018-2023. The hypothesis was confirmed in the regression analysis of Internet dependence in the segment from 0 to 18 years. Also, effect of factors such as: the number of marriages arranged for tourists aged 19 to 30, 31 to 55 and over 55, the population is provided with the Internet, the development of the transport system, and the increase in the volume of services per capita by region was studied.

Anahtar Kelimeler:

dijital ekonomi,
IT,
turist,
gerileme

ÖZET

Bu çalışmada Özbekistan'da turizmin gelişmesinin dijital ekonomi üzerindeki etkisinin ekonometrik analizi yapılmıştır. Araştırmanın hipotezi olarak dijital ekonominin gelişimi başta olmak üzere turist akışını etkileyen dışsal faktörlerin belirlenmesine çalışıldı. Bu çalışmada BDT ülkelerinden ve diğer ülkelerden gelen turizm segmenti 2018-2023'te analiz edildi. Hipotez, 0 ila 18 yaş arasındaki segmentte İnternet bağımlılığının regresyon analizinde doğrulandı. Ayrıca 19-30 yaş arası, 31-55 yaş ve 55 yaş üzeri turistlere yönelik düzenlenen evliliklerin sayısı, nüfusa internet sağlanması, ulaşım sisteminin gelişmesi, hizmet hacminin artması gibi faktörlerin de etkisi var. Bölgelere göre kişi başına düşen nüfus incelenmiştir.

1. INTRODUCTION

The tourism industry in Uzbekistan has significant development potential. It is associated both with the presence of a large number of unique natural objects (lakes, mountain peaks, river floodplain forests) and with a rich cultural and historical heritage. On the territory of the country there are over 7,000 monuments of architecture and art from different eras and civilizations, many of which are included in the UNESCO World Heritage List.

The development of Uzbek-German mutually beneficial cooperation in the field of tourism, the basis of which is the unique historical, cultural and natural features of the two countries, has good prospects. Germany is the birthplace of many great composers, including Beethoven, Bach and Wagner. The country gave the world such famous scientists and thinkers as Goethe, Kant, Hegel, the outstanding astronomer Kepler, and the idea of creating a machine that performs calculations came from the German mathematician and philosopher Leibniz.

On the soil of Uzbekistan, your activities include emailing, using social media and connecting to the Internet through your mobile devices. – The majority of respondents expressed complete satisfaction with the overall quality of transport services, standards of tourism products, quality of service and accommodation provided to them during their stay in Uzbekistan. – 83% of international tourists surveyed indicated that they felt safe while traveling in Uzbekistan, and 76% would recommend the destination to their friends. – The culture and heritage of the Silk Road have played an important role in attracting visitors to Uzbekistan. 81% of international tourists surveyed said they were attracted to a destination by its historical connections to the Silk Road. – The majority of respondents (89%) noted that the people of Uzbekistan are very hospitable. – The main challenges when traveling to Uzbekistan, according to respondents surveyed, are the standards of roads and infrastructure, visa formalities and border crossing procedures, tourist information, English language, as well as difficulties with cashing out from ATMs and using credit cards. or great thinkers and scientists East - such as the founder of algebra al-Khorezmi, the author of the canon of medical science Ibn Sino (he was known in Europe as Avicenna), the mathematician and astronomer al-Beruni, the ruler and astronomer Ulugbek, the writer and statesman Navoi, and many other representatives of our regions that have made a great contribution to the development of world civilization.

The cities of Germany and Uzbekistan are also famous throughout the world for preserving unique monuments of monumental creativity and architecture. Cities from Rostock to Freiburg, from Potsdam to Trier are the main attractions. Thus, the city of Cologne is known for its majestic cathedral, Hamburg is a city of sailors and merchants, has a rich history, and when we mention Dresden, we have an involuntary association with the famous art gallery. Travelers to this country are attracted by the Baltic coast, the beautiful landscapes of Lower Saxony and its capital - ancient Hanover, clear lakes and mountain resorts in the foothills of the Alps, as well as the picturesque Rhine Valley with many medieval castles and monasteries, the ancient culture of Bavaria and its capital - Munich, which is world class international center.

Having visited the Neuschwanstein Castle of King Ludwig II in Bavaria, you can involuntarily recall the famous “Ark” fortress of the Emir of Bukhara. Our compatriot who has visited German cities, despite the lack of direct similarities between them, may have many associations associated with famous monuments in Samarkand, Bukhara, Khiva, Tashkent or Shakhrisabz. Surprisingly, the similarities appear in another dimension, since historically our countries represented the scientific, cultural and political centers of their region. Germany, along with France and Great Britain, has always been at the forefront of European history, and the states that arose on the territory of modern Uzbekistan determined the course of history throughout the vast region located at the crossroads of the Great Silk Road. Thus, historical, cultural, scientific and, finally, political significance dictated the nature of the cities, castles, palaces, religious and other architectural objects built in our countries - symbols of the country's power (<https://works.doklad.ru/view/4cdcqozvUYo/all.html>).

2. LITERATURE REVIEW

The advent of the Internet has revolutionized the way businesses operate, and the tourism industry is no

exception. This literature review explores the dynamic landscape of promoting tourism products through online channels. Recognizing the increasing importance of digital platforms in shaping travel decisions, this review delves into the existing body of knowledge to understand the impact, strategies, challenges, and future directions of leveraging the Internet for tourism promotion.

Early studies highlighted the transformative impact of internet promotion on the tourism sector. Research by Buhalis (1998) and Law et al. (2004) underscores the correlation between online marketing efforts and increased tourist arrivals and revenue. Both Dimitrios Buhalis and Rob Law, along with their respective co-authors in the mentioned years, have made notable contributions to the field of tourism and technology.

Buhalis, D. (1998): Strategic use of information technologies in the tourism industry:

- In this seminal work, Buhalis explores the strategic use of information technologies (IT) in the tourism industry.
- The paper discusses the impact of the internet on tourism, e-commerce applications, and the potential of technology in reshaping various aspects of the tourism value chain.
- Buhalis emphasizes the importance of IT adoption for tourism organizations to gain competitive advantages and enhance customer experiences.

Law, R., Leung, K., & Wong, J. (2004): The impact of the Internet on travel agencies:

- This research by Law, Leung, and Wong investigates the impact of the internet on traditional travel agencies.
- The study explores how online technologies affect the business models, operations, and competitiveness of travel agencies.
- Law et al. discuss challenges and opportunities arising from the internet's influence on the travel industry, providing insights into the adaptation strategies for traditional travel agencies in the digital era.

These works are considered foundational in understanding the intersection of technology and tourism, particularly the role of the internet and information technologies in shaping the tourism industry.

A plethora of strategies has emerged to capture the attention of the digitally connected traveler. Social media marketing, content marketing, SEO, and online advertising have become integral components of tourism promotion (Xiang & Du, 2017). Evaluating the effectiveness of these strategies is essential for optimizing promotional efforts and resource allocation (Zheng et al. 2016).

The rise of social media platforms has fundamentally altered the way tourists seek, share, and experience destinations. Research by Kaplan and Haenlein (2010) and Leung et al. (2013) delves into the role of internet platforms.

Kaplan and Haenlein (2010): Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media:

- Kaplan and Haenlein's work focuses on the categorization of social media into six different types: collaborative projects (e.g., Wikipedia), blogs, content communities (e.g., YouTube), social networking sites (e.g., Facebook), virtual game worlds, and virtual social worlds.
- They introduced the Social Media Marketing (SMM) framework, highlighting the importance of user-generated content and its impact on businesses.
- The paper discusses the challenges and opportunities that social media present for businesses, emphasizing the need for organizations to engage with these platforms strategically.

Leung et al. (2013): What makes social media effective for marketing?

- Leung and colleagues delve into the factors that contribute to the effectiveness of social media marketing.
- The study identifies five key dimensions: interactivity, connectedness, self-presentation, dynamics, and reciprocity, and explores how these dimensions' influence consumer behavior.
- The research emphasizes the importance of understanding consumer engagement on social media and tailoring marketing strategies to leverage these dimensions effectively.

Kaplan and Haenlein's framework provides a comprehensive classification of social media types, while Leung et al.'s study offers insights into the factors that contribute to the effectiveness of social media marketing strategies. Researchers and practitioners often refer to these works when exploring the impact of social media on various aspects of business and marketing.

User-generated content, including reviews on platforms like TripAdvisor, has emerged as a powerful influencer in travel decision-making (Litvin et al., 2008). Examining the impact of positive and negative reviews and understanding how destination marketing organizations can navigate this terrain is crucial.

While the benefits are evident, challenges and risks accompany the online promotion of tourism products. Privacy concerns, information overload, and the potential for negative viral content (Xiang et al., 2017) necessitate a nuanced understanding of the pitfalls associated with digital marketing in the tourism sector.

Recent studies have explored the integration of emerging technologies like virtual reality (VR), augmented reality (AR), and artificial intelligence (AI) in tourism marketing (Sigala, 2020). Understanding how these technologies enhance the online promotion of tourism products provides insights into future trends (Sigala, 2020).

Cross-cultural differences play a pivotal role in the effectiveness of online marketing strategies in the global tourism industry (Gretzel et al., 2012). This study aimed to offer clear definitions and a summary of the fundamental principles that form the basis of the smart tourism concept. It recognized smart destinations, smart business ecosystems, and smart experiences as the three fundamental components, all supported by layers of data creation, processing, and exchange. Through this exploration, it delineated smart tourism as a distinct concept, differentiating it not only in terms of the core technologies it utilizes but also in its approaches to enhancing on-site experiences, setting it apart from general e-tourism (Ulrike et al., 2012)

Metrics and KPIs are essential for assessing the success of online tourism marketing campaigns (Fotis et al., 2012). This study adds to the existing body of literature addressing the utilization and influence of social media in the planning of holiday travel. Diverging from the predominant focus of prior research on particular platforms or communities, their investigation centers on a specific phase within the travel planning journey. The objective is to present a holistic perspective on the overall impact of social media throughout the entire process of travel planning, distinguishing it from studies that concentrate on specific mediums or stages.

As the digital landscape continues to evolve, this section provides insights into future trends in internet marketing for the tourism sector. Recommendations for practitioners are derived from the synthesis of literature, offering actionable insights to navigate the ever-changing digital ecosystem.

The literature review establishes a comprehensive understanding of the promotion of tourism products using the Internet. By synthesizing insights from various studies, it provides a foundation for future research and practical implications for industry professionals navigating the complexities of online tourism promotion. As the digital era unfolds, staying abreast of emerging trends and challenges is imperative for the sustained growth of the tourism industry in Uzbekistan.

3. METHODOLOGY

In this research we collected secondary statistics from www.stat.uz and investigated impact of tourism development on the digital economy in Uzbekistan. The identification of exogenous factors influencing the flow of tourists, particularly the growth of the digital economy, was investigated as a research hypothesis. This examined the travel market from the CIS and other nations between 2018 and 2023. The regression analysis of Internet dependence in the age range of 0 to 18 years supported the hypothesis. Additionally, the impact of variables like the number of marriages arranged for travelers between the ages of 19 and 30, 31 to 55, and over 55, the population's access to the Internet, the growth of the transportation infrastructure, and the rise in the quantity of services per capita by region were examined. (Apendix)

Table 1. Statistics for tourists in Uzbekistan

Indicator name	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023 january- march
Foreign tourists	2 027,0	2 690,1	5 346,2	6 748,5	1 504,1	1 881,3	5 232,780	2 589,2
of which in the youth segment:	2 027,0	2 690,1	5 346,2	6 748,5	1 504,1	1 881,3	5 232,8	2 589,3
From 0 to 18 years	164,8	218,7	434,6	611,8	140,7	270,9	723,3	328,6
19 to 30 years old	413,4	548,6	1 090,3	1 315,9	285,8	312,6	846,5	401,5
31 to 55 years old	1 056,2	1 401,7	2 785,7	3 458,6	787,5	935,4	2 593,4	1 317,7
Over 55 years old	392,7	521,1	1 035,6	1 362,2	290,2	362,5	1 069,6	541,6
then according to the purpose of the trip:	2 027,0	2 690,1	5 346,2	6 748,5	1 504,1	1 881,3	5 232,8	1 487,7
service	149,7	28,4	56,5	53,1	17,4	60,7	83,8	27,0
study	6,3	7,4	14,6	21,4	4,7	6,4	8,8	3,3
recreation and leisure	175,5	230,5	458,1	1 043,9	129,3	155,1	392,2	108,1
the elimination of relatives	1 651,2	2 371,7	4 713,5	5 520,7	1 321,4	1 613,1	4 657,6	1 322,2
treatment	27,1	26,4	52,5	55,5	15,0	32,4	70,0	17,5
commerce	17,2	25,6	50,9	53,9	16,3	13,6	20,5	9,7
by visit geography			5 346,2	6 748,5	1 504,1	1 881,3	5 232,8	1 487,7
from neighboring countries			4 658,4	5 827,1	1 350,4	1 540,9	4 364,8	1 273,0
from the rest of the CIS countries			406,2	495,6	90,0	208,2	606,4	147,6
from other countries			281,6	425,8	63,8	132,3	261,6	67,1
Domestic tourists	8855,2	10562,1	12 489,2	14 748,0	3 534,1	5 813,9	11 435,5	2 013,3

In order to determine all factors affecting tourism in the Republic of Uzbekistan, the following factors were selected: resulting factors - Y1, Y2, Y3, Y4, Y5, Y6, Y7, and as influencing factors - X1, X2, X3, X4, X5.

Table 2. Conditional determination of all factors affecting tourism in the Republic of Uzbekistan

Y	Total Visitors:
Y1	from neighboring countries:
Y2	from the rest of the CIS countries:
Y3	from other countries:
Y4	From 0 to 18 years
Y5	19 to 30 years old
Y6	31 to 55 years old
Y7	Over 55 years old
X1	The number of arranged marriages
X2	Internet coverage of the population (per 100 permanent residents)
X3	Passengers transported, mln. Persons
X4	Growth rate of services per capita by region
X5	Total income of the population, billion soums

Before creating a multifactor econometric model based on the data of the State Statistics Agency of the Republic of Uzbekistan, descriptive statistics were conducted using the Eviews 10 program.

The average value (mean), median (median), maximum and minimum values (maximum, minimum) of each factor can be seen from the data of Table 2. In addition, the values of the standard deviation of each factor (std. dev. (Standard Deviation) - the coefficient of standard deviation shows how much each variable deviates from the average value) are presented.

Graphs of normal distribution functions of selected factors are presented in Figure 1.

The normal distribution function is defined by the following formula:

$$p(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}\sigma} \cdot e^{-\frac{(x-a)^2}{2\sigma^2}}, \quad -\infty < x < \infty,$$

It can be seen from Figure 1 that not all the studied factors obey the normal distribution law. Therefore, it is necessary to create separate combinations of factors.

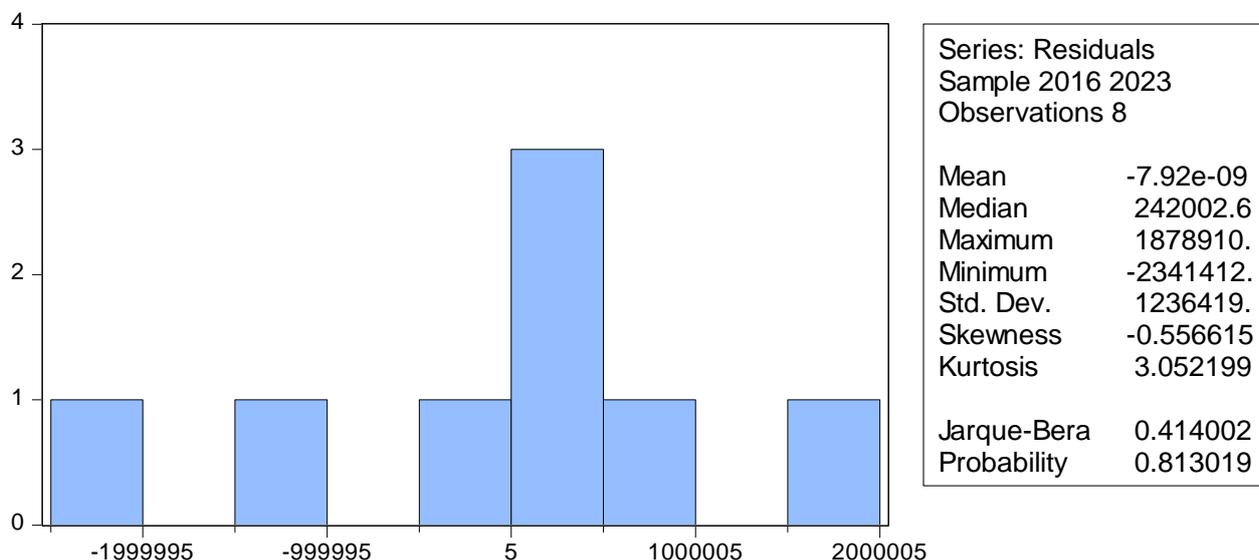

Figure 1. Graphs of normal distribution functions of some factors affecting tourism in the Republic of Uzbekistan

Since the asymmetry coefficients of most of the selected factors are positive, the right "tail" of their graphs is shifted to the right of the theoretical normal distribution graphs. In some years, some factors had a sharp increase, while others did not change significantly.

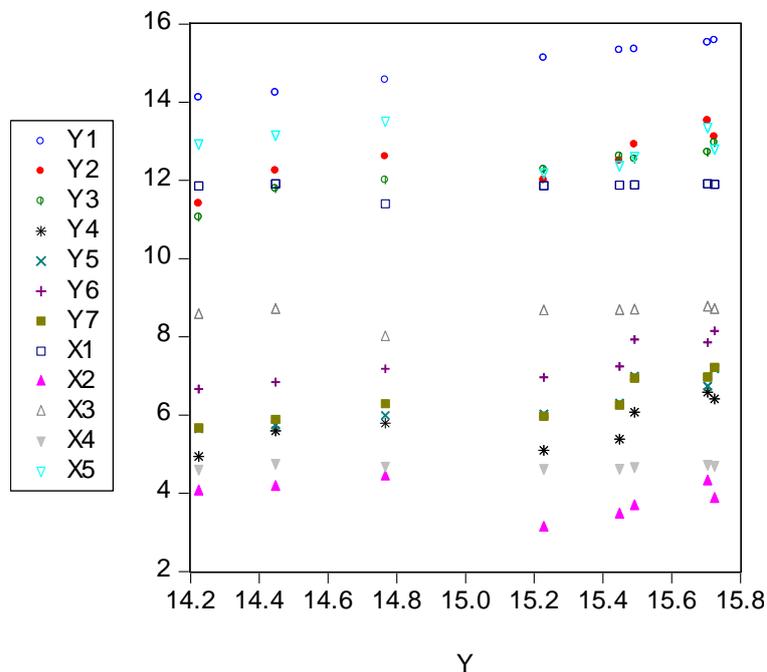

Figure 2. Descriptive statistics of some factors affecting tourism in the Republic of Uzbekistan

4. ANALYSIS AND RESULTS

In 2021, 133 new hotels (number of rooms 3384) and 210 hostels (number of rooms 1946) were launched in the regions, the total number of accommodation facilities was 1442, and the number of places in them was 71 247.

Also, at the beginning of the year, a total of 1,747 tourist road signs were installed, including 437 during 2021, to improve the tourism infrastructure, in particular, to ensure the correct movement of travelers to the intended destination.

1096 family guest houses (number of rooms 3952) were established, the total number of which was 2458 and the number of places reached 21 018. As a result of the establishment of 137 new tourist organizations providing services for tourists, their number has increased to 1483.

1,502 sanitary-hygiene stations were built and repaired across the republic at tourist attractions, gas stations for all types of cars, roadsides and populated areas.

The level of provision of sanitary-hygienic stations of 4,114 gas stations for cars in the territory of the republic has been increased to 85% (3,491 are provided with sanitary facilities).

In order to select factors for the multifactor econometric model, it is necessary to conduct a correlational analysis. A matrix of individual and pair correlation coefficients was created between the factors. Therefore, private correlation coefficients show that there is a close connection between the resulting factor and influencing factors, that is, the value of private correlation coefficients is mostly greater than 0.7.

According to the theoretical requirement of statistics, the values of pairwise correlation coefficients between all influencing factors are required to be less than 0.5, which indicates that there is no multicollinearity between influencing factors.

It is necessary to analyze the relationships between the 7 factors (Y1, Y2, Y3, Y4, Y5, Y6, Y7) in the enterprise whose performance indicators are studied above.

If we interpret the calculated parameters of the multi-factor econometric model based on the data of some factors (Y1, Y2, Y3, Y4, Y5, Y6, Y7) affecting tourism in the Republic of Uzbekistan, it is not theoretically adequate. The econometric model that leads to the conclusion is not statistically significant (p-value greater than 0.05).

Table 2. Regression model of some factors affecting tourism in the Republic of Uzbekistan

Dependent Variable: LNY
Method: Least Squares
Date: 11/14/23 Time: 09:41
Sample: 2016 2023
Included observations: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNX1	-410.6607	172.1465	-2.385529	0.0627
LNX3	8645.492	3273.707	2.640888	0.0459
C	13352505	6675528.	2.000217	0.1019
R-squared	0.639929	Mean dependent var		4238656.
Adjusted R-squared	0.495901	S.D. dependent var		2060496.
S.E. of regression	1462951.	Akaike info criterion		31.50981
Sum squared resid	1.07E+13	Schwarz criterion		31.53960
Log likelihood	-123.0392	Hannan-Quinn criter.		31.30888
F-statistic	4.443076	Durbin-Watson stat		2.041840
Prob(F-statistic)	0.077798			

The equation of this regression model can be given as follows:

$$LnY = -410,66LnX_1 + 8645,49LnX_3 + 13352505 \quad (2)$$

This regression equation showed that, ceteris paribus, the increase in the number of marriages in Uzbekistan had a negative effect on the number of tourists, while the development of the transport system had a positive effect, and its increase by 1% led to an increase in the number of tourists by 86.4 times.

(1) in checking the autocorrelation of the model, the Breusch-Godfrey test is performed.

If there is correlation between adjacent observations, then in this equation

$$e_t = p * e_{t-1} + v_t, t = 1, \dots, n$$

(where e_t is the regression residual obtained by the method of least squares) p coefficient is different from zero. The results of testing the model for autocorrelation by the Breusch-Godfrey test are presented in this table (Table 8).

Table 3. Model results for autocorrelation via the Breusch-Godfrey test
Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.331358	Prob. F(2,5)	0.7326
Obs*R-squared	0.936252	Prob. Chi-Square(2)	0.6262
Scaled explained SS	0.375268	Prob. Chi-Square(2)	0.8289

Test Equation:
Dependent Variable: RESID^2
Method: Least Squares
Date: 11/14/23 Time: 09:17
Sample: 2016 2023
Included observations: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
----------	-------------	------------	-------------	-------

C	-4.41E+12	1.04E+13	-0.424476	0.6889
LNX1	64368605	2.68E+08	0.240173	0.8197
LNX3	-5.74E+08	5.10E+09	-0.112578	0.9147
R-squared	0.117031	Mean dependent var		1.34E+12
Adjusted R-squared	-0.236156	S.D. dependent var		2.05E+12
S.E. of regression	2.28E+12	Akaike info criterion		60.02618
Sum squared resid	2.59E+25	Schwarz criterion		60.05597
Log likelihood	-237.1047	Hannan-Quinn criter.		59.82526
F-statistic	0.331358	Durbin-Watson stat		3.028065
Prob(F-statistic)	0.732594			

We make sure that the values of both lags (resid(-1) and resid(-2)) in this table are free of autocorrelation of random deviations. We also check the heteroskedasticity of the model by White's test.

Table 4. The results of White's test for heteroskedasticity of the model
Heteroskedasticity Test: White

F-statistic	2.945784	Prob. F(5,2)	0.2726
Obs*R-squared	7.043573	Prob. Chi-Square(5)	0.2174
Scaled explained SS	2.823205	Prob. Chi-Square(5)	0.7272

Test Equation:
Dependent Variable: RESID^2
Method: Least Squares
Date: 11/14/23 Time: 09:17
Sample: 2016 2023
Included observations: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	1.70E+15	1.57E+15	1.085958	0.3910
LNX1^2	461311.5	515384.1	0.895083	0.4652
LNX1*LNX3	-11292372	14402246	-0.784070	0.5151
LNX1	-6.66E+10	6.54E+10	-1.017842	0.4158
LNX3^2	49813152	87473971	0.569463	0.6265
LNX3	1.05E+12	1.08E+12	0.970415	0.4342
R-squared	0.880447	Mean dependent var		1.34E+12
Adjusted R-squared	0.581563	S.D. dependent var		2.05E+12
S.E. of regression	1.33E+12	Akaike info criterion		58.77665
Sum squared resid	3.51E+24	Schwarz criterion		58.83624
Log likelihood	-229.1066	Hannan-Quinn criter.		58.37480
F-statistic	2.945784	Durbin-Watson stat		2.504306
Prob(F-statistic)	0.272626			

Continuing the research, we will create a regression model of other exogenous factors affecting the flow of tourists in the Republic of Uzbekistan.

Table 5. Regression model of selected factors for the development of tourism in the Republic of Uzbekistan (from neighboring countries)

Dependent Variable: LNY7
Method: Least Squares
Date: 11/14/23 Time: 09:08
Sample: 2016 2023
Included observations: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNY1	0.000230	4.33E-05	5.318224	0.0060
LNX2	33.13433	20.65091	1.604497	0.1839
LNX5	-0.002925	0.002264	-1.291988	0.2660
C	-672.9710	329.5710	-2.041960	0.1107

R-squared	0.876314	Mean dependent var	696.9346
Adjusted R-squared	0.783550	S.D. dependent var	400.2015
S.E. of regression	186.1904	Akaike info criterion	13.59827
Sum squared resid	138667.4	Schwarz criterion	13.63799
Log likelihood	-50.39308	Hannan-Quinn criter.	13.33037
F-statistic	9.446692	Durbin-Watson stat	2.606670
Prob(F-statistic)	0.027472		

Table 6. Regression model of selected factors for the development of tourism in the Republic of Uzbekistan (from the rest of the CIS countries)

Dependent Variable: LNY2
Method: Least Squares
Date: 11/14/23 Time: 09:09
Sample: 2016 2023
Included observations: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNX2	-9994.394	24604.17	-0.406207	0.7014
LNX5	1.479306	2.737316	0.540422	0.6121
C	239534.8	268270.6	0.892885	0.4128

R-squared	0.148596	Mean dependent var	335479.3
Adjusted R-squared	-0.191965	S.D. dependent var	212493.6
S.E. of regression	231994.5	Akaike info criterion	27.82681
Sum squared resid	2.69E+11	Schwarz criterion	27.85660
Log likelihood	-108.3072	Hannan-Quinn criter.	27.62589
F-statistic	0.436327	Durbin-Watson stat	2.483682
Prob(F-statistic)	0.668866		

Table 7. Regression model of selected factors for the development of tourism in the Republic of Uzbekistan (from other countries)

Dependent Variable: LNY3
Method: Least Squares
Date: 11/14/23 Time: 09:09
Sample: 2016 2023
Included observations: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNX2	-8083.354	14034.15	-0.575977	0.5896
LNX5	0.750330	1.561358	0.480562	0.6511
C	352897.1	153020.8	2.306203	0.0692

R-squared	0.108424	Mean dependent var	240160.8
Adjusted R-squared	-0.248207	S.D. dependent var	118443.7
S.E. of regression	132329.1	Akaike info criterion	26.70397
Sum squared resid	8.76E+10	Schwarz criterion	26.73376
Log likelihood	-103.8159	Hannan-Quinn criter.	26.50304
F-statistic	0.304023	Durbin-Watson stat	2.451946
Prob(F-statistic)	0.750578		

Table 8. Regression model of selected factors for the development of tourism in the Republic of Uzbekistan (visitors from 0 to 18 years)

Dependent Variable: LNY4
Method: Least Squares
Date: 11/14/23 Time: 09:09

Sample: 2016 2023
 Included observations: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNX2	-2.569225	24.71759	-0.103943	0.9213
LNX5	0.000693	0.002750	0.251864	0.8112
C	203.7353	269.5072	0.755955	0.4837
R-squared	0.140573	Mean dependent var		361.6541
Adjusted R-squared	-0.203198	S.D. dependent var		212.4744
S.E. of regression	233.0639	Akaike info criterion		14.02050
Sum squared resid	271593.9	Schwarz criterion		14.05029
Log likelihood	-53.08200	Hannan-Quinn criter.		13.81957
F-statistic	0.408915	Durbin-Watson stat		2.408409
Prob(F-statistic)	0.684735			

Table 9. Regression model of selected factors for the development of tourism in the Republic of Uzbekistan (visitors from 19 to 30 years)

Dependent Variable: LNY5
 Method: Least Squares
 Date: 11/14/23 Time: 09:10
 Sample: 2016 2023
 Included observations: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNX2	5.973747	47.85176	0.124839	0.9055
LNX5	-0.000991	0.005324	-0.186160	0.8596
C	754.7598	521.7498	1.446593	0.2077
R-squared	0.030900	Mean dependent var		651.8176
Adjusted R-squared	-0.356741	S.D. dependent var		387.3633
S.E. of regression	451.1977	Akaike info criterion		15.34168
Sum squared resid	1017897.	Schwarz criterion		15.37148
Log likelihood	-58.36674	Hannan-Quinn criter.		15.14076
F-statistic	0.079712	Durbin-Watson stat		1.941693
Prob(F-statistic)	0.924532			

Table 10. Regression model of selected factors for the development of tourism in the Republic of Uzbekistan (visitors from 31 to 55 years)

Dependent Variable: LNY6
 Method: Least Squares
 Date: 11/14/23 Time: 09:10
 Sample: 2016 2023
 Included observations: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNX2	7.205039	126.0193	0.057174	0.9566
LNX5	-0.000925	0.014020	-0.065959	0.9500
C	1800.733	1374.047	1.310533	0.2470
R-squared	0.001316	Mean dependent var		1792.014
Adjusted R-squared	-0.398157	S.D. dependent var		1004.912
S.E. of regression	1188.245	Akaike info criterion		17.27834
Sum squared resid	7059634.	Schwarz criterion		17.30813
Log likelihood	-66.11336	Hannan-Quinn criter.		17.07741
F-statistic	0.003295	Durbin-Watson stat		2.012150
Prob(F-statistic)	0.996713			

Table 11. Regression model of selected factors for the development of tourism in the Republic of Uzbekistan (visitors over 55 years old)

Dependent Variable: LNY7
Method: Least Squares
Date: 11/14/23 Time: 09:10
Sample: 2016 2023
Included observations: 8

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNX2	0.986799	50.17572	0.019667	0.9851
LNX5	-2.33E-05	0.005582	-0.004178	0.9968
C	654.0421	547.0890	1.195495	0.2855
R-squared	0.001749	Mean dependent var		696.9346
Adjusted R-squared	-0.397551	S.D. dependent var		400.2015
S.E. of regression	473.1105	Akaike info criterion		15.43653
Sum squared resid	1119168.	Schwarz criterion		15.46632
Log likelihood	-58.74613	Hannan-Quinn criter.		15.23561
F-statistic	0.004380	Durbin-Watson stat		2.076483
Prob(F-statistic)	0.995633			

Fisher's F-criterion is used to test the statistical significance of multifactor econometric models. Fisher's calculated F-criterion value is compared with its value in the table. If $F_{calc} > F_{table}$, then the multifactor econometric model (5) is said to be statistically significant, and its result can be used to forecast the development of tourism in the era of the digital economy for future periods

CONCLUSIONS

The results indicate a very active use of digital technologies when traveling in Uzbekistan by respondents aged 17 to 44 years. On average, 67% of tourists in this age segment engaged in activities such as emailing, using social media and connecting to the Internet through their mobile devices. – The majority of respondents expressed complete satisfaction with the overall quality of transport services, standards of tourism products, quality of service and accommodation provided to them during their stay in Uzbekistan. – 83% of international tourists surveyed indicated that they felt safe while traveling in Uzbekistan, and 76% would recommend the destination to their friends. – The culture and heritage of the Silk Road have played an important role in attracting visitors to Uzbekistan. 81% of international tourists surveyed said they were attracted to a destination by its historical connections to the Silk Road.

If the increase in the number of marriages in Uzbekistan had a negative effect on the number of tourists, it was determined that the development of the transport system had a positive effect and that an increase of 1% would lead to an increase in the number of tourists by 86.4 times.

The majority of respondents (89%) noted that the people of Uzbekistan are very hospitable. – The main challenges when traveling to Uzbekistan, according to the respondents, are the standards of roads and infrastructure, tourist information.

REFERENCES

Buhalis, D., 1998, Strategic use of information technologies in the tourism industry, *Tourism Management*, Vol.19(5), pp.409-421.

Crystal Ip, Rosanna Leung, Rob Law- *International Journal of Contemporary Hospitality Management* - Progress and development of information and communication technologies in hospitality

<https://bugun.uz/turizm-statistikasi-ozbekistonda-2021-yilda-qanday-ishlar-amalga-oshirildi>

<https://works.doklad.ru/view/4cdcqozvUYo/all.html>.

John Fotis, Dimitrios Buhalis, Nicos Rossides: Social Media Use and Impact during the Holiday Travel Planning Process

Marianna Sigala, Tourism and COVID-19: Impacts and implications for advancing and resetting industry and research, Journal of Business Research, Volume 117, September 2020, Pages 312-321

Ulrike Gretzel, Marianna Sigala, Zheng Xiang, Chulmo Koo: Smart tourism: foundations and developments, Electronic Markets 25(3) DOI:10.1007/s12525-015-0196-8

Zheng Xiang, Qianzhou Du, Yufeng Ma, Weiguo Fan - A comparative analysis of major online review platforms: Implications for social media analytics in hospitality and tourism - 10.1016/j.tourman.2016.10.001

No	Regions and countries	2018	2019	2020	2021	2022	2023
	Jami tashrif buyurganlar:	5 346	6 748	1 504	1 881	6 615	2 589
		219	512	126	334	124	164
I.	qo'shni davlatlardan:	4 658	5 827	1 350	1 540	5 528	2 126
		412	060	372	867	959	145
1	Qozog'iston	2 293	2 261	424	565	1 907	656
		077	094	145	334	871	516
2	Qirg'iziston	1 055	1 454	508	652	1 782	649
		688	907	019	166	382	528
3	Tojikiston	1 095	1 473	337	288	1 828	797
		505	684	505	211	227	731
4	Turkmaniston	169	574	60 631	1 156	6 451	21 112
		922	795				
5	Afg'oniston	44 220	62 580	20 072	34 000	4 028	1 258
II.	qolgan MDH davlatlardan:	406	495	89 980	208	752	298
		200	630		200	247	809
6	Ozarbayjon	10 465	12 367	2 213	2 890	13 152	5 412
7	Armaniston	1 409	1 740	336	739	1 833	753
8	Belarus	5 609	7 411	1 632	4 254	19 551	6 298
9	Moldova	5 470	4 601	1 033	1 109	2 742	1 492
10	Rossiya Federatsiyasi	371	455	81 592	190	699	279
		529	470		493	904	736
11	Ukraina	11 718	14 041	3 174	8 715	15 065	5 118
III.	boshqa davlatlardan:	281	425	63 774	132	333	164
		607	822		267	918	210
12	Albaniya	27	63	17	33	60	46
13	Aljir	112	120	19	102	166	117
14	Andorra				6	3	1
15	Angliya	0	2	0	0	0	0
16	Angola	1	8	0	1	4	2
17	Angtigua va Barbuda	5	2	2	1	3	2
18	AQSH	11 133	17 106	1 797	5 423	16 583	7 292
19	Argentina	182	319	26	70	306	83
20	Avstraliya	2 410	4 588	319	386	2 027	1 297
21	Avstriya	2 095	3 216	253	817	2 392	954
22	Bagam orollari	1		1	4	23	6
23	Bahrayn	100	140	14	77	138	65
24	Bangladesh	409	1 039	414	590	916	1 050
25	Barbados	0	2	0	0	5	3
26	Belgiya	2 152	3 044	230	753	2 663	964
27	Benin	1	2	0	8	3	1
28	Bermud orollari	0	1	0	0	0	0
29	Birlashgan Arab Amirliklari	1 580	2 423	680	1 782	2 542	758
30	Bolgariya	636	1 064	187	649	1 295	617
31	Boliviya	18	17	4	0	12	13
32	Bosniya va Gersegovina	87	130	38	83	196	97
33	Botsvana	0	7	6	4	0	6
34	Braziliya	473	680	59	176	848	472
35	Bruney	13	51	3	0	62	6
36	Burkina Faso	0	4	0	10	4	1
37	Burundi	0	8	0	3	17	6
38	Butan	14	20		0	20	32
39	Buyuk Britaniya, Birlashgan Qirollik	7 994	15 962	1 396	3 996	13 404	5 481
40	Chad	1	3	1	6	4	2

41	Chernogoriya	23	38	14	20	118	61
42	Chexiya	1 384	1 800	276	738	1 691	810
43	Chili	139	144	13	61	123	61
44	Daniya	714	1 065	80	245	870	521
45	Dominika	0	24	7	40	83	40
46	Dominikan Respublikasi	10	10	3	12	50	24
47	Efiopiya	18	45	7	21	44	60
48	Ekvador	31	35	6	29	42	30
49	Ekvatorial Gvineya	0	0	0	2	0	1
50	Eritriya	5	4	0	4	10	2
51	Eron	2 658	3 469	897	1 677	4 598	2 135
52	Estoniya	376	908	54	271	1 247	562
53	Falastin	75	108	37	95	116	52
54	Fiji	5	8	0	2	3	4
55	Filippin	598	1 510	271	464	906	558
56	Finlandiya	510	974	113	263	897	376
57	Fransiya	13 579	20 390	1 068	3 356	14 718	7 057
58	Fuqoroligi bo'lmagan shaxslar	1 081	2 016	223	228	390	176
59	Gabon	0	2	1	0	26	0
60	Gaiti	1	4	0	7	12	4
61	Gambiya	3	3	1	7	8	3
62	Gana	15	49	27	52	29	20
63	Gayana	1	4	1	3	5	7
64	Germaniya Federativ Respublikasi	18 094	27 625	2 067	6 908	22 726	9 487
65	Gonduras	8	9	2	6	6	6
66	Grenada	1	2	1	21	9	8
67	Gretsiya	731	1 211	194	558	1 489	839
68	Gruziya	2 617	2 916	608	1 208	3 811	1 767
69	Gvatemala	5	5	1	9	27	23
70	Gvineya				3	9	7
71	Gvineya Bissau	10	18	4	0	3	0
72	Hindiston	21 029	27 898	4 710	10 655	19 436	12 284
73	Indoneziya	1 589	2 702	814	392	694	731
74	Iordaniya	335	532	103	371	727	517
75	Irlandiya	382	702	89	437	694	373
76	Iroq	186	313	102	200	315	119
77	Islandiya	19	50	6	17	136	82
78	Ispaniya	7 593	12 191	341	2 312	8 022	3 989
79	Isroil	9 779	13 615	1 048	2 532	13 971	4 969
80	Italiya	13 843	20 356	904	2 088	10 581	7 985
81	Janubiy Koreya	27 269	35 524	6 693	5 752	24 549	12 415
82	JAR	191	431	153	156	915	319
83	Jibuti	0	2	0	3	2	0
84	Kabo Verde	0	1	0	0	0	0
85	Kamboja	12	46	0	8	54	9
86	Kamerun	15	77	34	50	35	18
87	Kanada	1 751	3 767	425	1 220	3 699	1 495
88	Keniya	62	44	24	46	133	64
89	Kipr	72	130	20	51	141	72
90	Kiribati	0	16	0	0	1	0
91	Kolumbiya	193	235	27	79	254	165
92	Komor orollari	31	29	16	43	46	37
93	Kongo	0	0	2	4	2	0
94	Kongo Demokratik Respublikasi (oldingi. Zoir)	10	17	3	13	39	20

95	Koreya Xalq Demokratik Rerspublikasi	46	102	1	8	13	3
96	Kosovo					5	3
97	Kosta-Rika	8	27	4	13	40	11
98	Kot-D'ivuar	4	31	40	11	48	15
99	Kuba	25	19	9	42	93	89
100	Laos Xalq Demokratik Respublikasi	18	25	10	9	25	2
101	Latviya	1 265	1 933	244	760	2 481	910
102	Lesoto				2	2	6
103	Liberiya	0	1	0	0	16	5
104	Litva	772	1 453	225	826	1 966	1 144
105	Livan	190	285	105	225	509	218
106	Liviya Arab Jumxuriyati	6	13	6	37	6	4
107	Lixtenshteyn	13	6	0	0	8	2
108	Lyuksemburg	161	168	15	44	121	82
109	Madagaskar	3	1	1	7	3	2
110	Makedoniya, oldingi Yugoslaviya Resp.	40	78	14	31	95	31
111	Malavi	1	3	1	1	8	2
112	Malayziya	2 768	4 388	679	361	1 791	991
113	Maldiv Respublikasi	7	10	2	26	64	17
114	Mali	1	9	3	12	52	4
115	Malta	39	87	17	25	60	40
116	Markaziy Afrika Respublikasi	0	1	1	0	6	0
117	Marokkash	123	213	27	130	323	215
118	Marshall orollari Respublikasi	30	18	4	2	4	0
119	Mavrikiy	15	33	14	20	50	34
120	Mavritaniya	2	6	1	10	3	3
121	Meksika	221	421	42	158	473	232
122	Misr	646	923	303	677	1 170	581
123	Mo'g'uliston	226	726	99	176	1 602	782
124	Monako	4	3	0	0	4	4
125	Mozambik	0	1	1	0	5	6
126	Muqaddas Yelen oroli	0	1	0	0	0	0
127	Myanma Ittifoqi (Birma)	43	61	15	39	42	13
128	Namibiya	2	4	2	0	4	0
129	Nauru	2		0	0	4	0
130	Nepal	136	230	51	86	220	922
131	Niderland	2 814	4 504	400	1 065	3 170	1 408
132	Niderlandiya Antillari	0	2	1	0	1	0
133	Niger	1	4	1	11	14	5
134	Nigeriya	144	216	78	97	76	34
135	Nikaragua	5	7	0	3	12	8
136	Norvegiya	1 119	1 659	66	280	745	365
137	Oman	209	296	45	130	355	249
138	Panama	1	8	1	17	18	8
139	Papua-yangi gvinea					6	0
140	Paragvay	3	10	0	0	6	3
141	Peru	31	61	3	20	75	31
142	Pokiston	5 568	5 791	1 821	10 742	3 195	1 054
143	Polsha	2 805	5 132	399	1 815	3 626	1 893
144	Portugaliya	633	916	80	322	848	650
145	Qatar	160	137	21	99	192	116
146	Quvayt	211	386	49	344	709	221

147	Ruanda	8	6	5	4	2	2
148	Ruminiya	446	920	203	548	1 258	703
149	Salvador	3	12	4	9	13	14
150	San -Tome va Prinsipi	8	9	2	0	2	0
151	San-Marino	2	6	1	2	5	6
152	Saudiya Arabistoni	821	1 382	191	1 063	2 177	761
153	Senegal	6	19	6	31	30	11
154	Sent-Kristofer va Nevis	12	32	18	36	116	35
155	Sent-Lyusiya (Santa-Lusiya)	0	1	0	0	4	4
156	Sent-Vinsent va Grenadina						
157	Serbiya	588	776	154	394	935	442
158	Seyshel orollari					6	2
159	Shri Lanka	117	151	43	126	549	507
160	Shvetsariya	2 903	3 837	215	936	3 027	1 536
161	Shvetsiya	1 041	1 782	223	1 088	2 231	783
162	Singapur	1 782	1 820	141	92	551	646
163	Siriya Arab Respublikasi	291	331	96	276	356	228
164	Slovakiya	617	1 112	102	311	785	559
165	Sloveniya	434	542	29	260	651	311
166	Somali	5	5	0	1	1	1
167	Sudan	46	48	15	83	115	50
168	Surinam	0	1	0	1	0	1
169	Svazilend	0	7	0	0	2	7
170	Syerra-Leon	1	1	1	4	2	3
171	Tailand	1 177	1 637	113	126	501	361
172	Tanzaniya	10	13	8	24	29	21
173	Tayvan	1 338	2 131	80	83	174	614
174	Terks va Kaykos orollari	0	2	0	0	0	0
175	Togo	0	2	0	2	0	1
176	Tokelau Ostrova (Yunion)	9	2	1	0	0	0
177	Tonga				2	4	0
178	Trinidad va Tobago	8	5	2	13	9	10
179	Tunis	161	115	15	146	205	213
180	Turkiya	41 299	63 539	20 958	44 168	100 127	39 461
181	Uganda	9	17	6	13	108	7
182	Urugvay	10	26	0	3	8	8
183	Vanuatu	1	3	20	30	32	11
184	Vatikan	1	1		2	2	0
185	Venesuela	61	34	7	46	34	44
186	Vengriya	804	1 047	178	864	1 585	863
187	Vetnam	224	414	294	85	456	240
188	Virjin orollari	1		0	0	0	0
189	Xitoy Xalq Respublikasi	32 444	54 293	7 192	3 614	6 617	9 633
190	Xorvatiya	215	288	67	204	390	236
191	Yaman	109	132	38	82	134	83
192	Yamayka	0	11	3	7	12	5
193	Yangi Zelandiya	505	809	55	99	404	235
194	Yaponiya	17 052	24 944	1 418	968	3 636	3 363
195	Zambiya	9	21	2	3	10	10
196	Zimbabve	11	32	11	16	51	23

Methodical Aspects For Personnel Training In Agro-Tourism: In Case Of Uzbekistan

Tarımsal Turizmde Personel Eğitiminin Metodik Yönleri: Özbekistan Örneği

Doç.Dr. Nargiza Abdvokhidovna JURAYEVA
Tashkent State University of Economics

Makale Başvuru Tarihi / Received: 26.12.2023
Makale Kabul Tarihi / Accepted: 31.12.2023
Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

Keywords:

Tashkent region,

agrotourism,

*qualified
specialist,*

additional income,

AVIVA model,

ABSTRACT

In this paper investigated personnel training prospects in agro-tourism: in case of Uzbekistan. The article proposes a new AVIVA method for using new methods in training employees in agritourism, as well as integrating theory and practice. The possibility of using the AVIVA method in retraining specialists in agrotourism development and rational use of existing agricultural management capabilities in the Tashkent region is highlighted.

Anahtar Kelimeler:

Taşkent bölgesi,

tarım turizmi,

nitelikli uzman,

ek gelir,

AVIVA modeli.

ÖZET

Bu makalede tarımsal turizmde personel eğitimi olanakları araştırılmıştır: Özbekistan örneğinde. Makale, tarım turizmi alanında çalışanların eğitiminde yeni yöntemlerin kullanılmasının yanı sıra teori ve pratiğin bütünleştirilmesi için yeni bir AVIVA yöntemi önermektedir. Tarım turizminin geliştirilmesinde uzmanların yeniden eğitilmesinde ve Taşkent bölgesindeki mevcut tarımsal yönetim yeteneklerinin rasyonel kullanımında AVIVA yönteminin kullanılması olasılığı vurgulanmaktadır.

1. INTRODUCTION

In order to develop the tourism potential of the Tashkent region and increase the flow of tourists, a number of reforms are being carried out by our state. In accordance with the decision, it is planned to ensure the operation of Bostanliq district using the various tourism potentials in all seasons due to the complex socio-economic development, transport infrastructure, as well as seasonal activity of tourism infrastructure. According to the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 396 dated 29.06.2021, the decision "On comprehensive socio-economic development measures of Boka district of Tashkent region in 2021-2023" was also adopted.

2. ANALYSIS AND RESULTS

Each district of Tashkent region has its own touristic potential. The natural ecosystem of the region, the favorable climate and the possibility of having fun in all seasons of the year mean that it is necessary to create favorable conditions for local tourists to enjoy their vacations. Today, large and modern projects are being implemented to increase the tourism and investment attractiveness of the region and attract tourists. The main tourist destinations in Tashkent region are Chervok, Chimyon, Amirsoy regions. The increase in the flow of tourists naturally creates a need for infrastructure improvement. The services of recreation zones and the proper use of the agro-tourism potential of the region provide the opportunity to increase the tourist attractiveness, employment and income of the population, and further reduce the level of unemployment of the general population in the Tashkent region.

Despite the fact that the number of agroclusters established in the Tashkent region, which is geographically and climatically favorable for agrotourism, is 18, agrotourism is not organized in them.

Table 1: Information on existing agroclusters in Tashkent region

№	Name of clusters	Located	Separated land area
1.	MED TORG INVEST LLC	place	131 ga
2.	AGRO STAR EXPO LLC	Parkent district	100 ga
3.	"EKO AGRO HROMS" LLC	Parkent district	601 ga
4.	"SARDORBEBEK SARKOR" F/X	Qibray district	151 ga
5.	BOSTON POTATO CENTER LLC	Parkent district	1735 ga
6.	EURO FOOD TRADE LLC	Bostanliq district	171 ga
7.	"KHUMOYUN CHORVA" LLC	Zangiota District	517 ga
8.	DAVR AGRO CLUSTER LLC	Zangiota District	531 ga
9.	"TAMARAKHONIM ZIYO NUR" LLC	Zangiota district	231 ga
10.	"FRUITS SEASON GROUP" LLC	Tashkent district	833 ga
11.	ALISHER FAIZ MURUVWAT F/X	Qibray district	864 ga
12.	MEKNAT AGROFIRMA LLC	Tashkent district	564 ga
13.	SARDORKOM LLC	Tashkent district	2878 ga
14.	BERAD AGRO LLC	Ohangaron district	683 ga
15.	"NEW TASHKENT CONSERVA" LLC	Yangiyol district	2467 ga
16.	"QIBRAY EXPORT CAMRON" LLC	Qibray district	288 ga
17.	NERO BARS LLC	Qibray district	286 ga
18.	"SOFT TEXTILE LUX" LLC	Qibray district	270 ga

Existing agroclusters in Tashkent region are located in Qibray district, Parkent district, Zangiota district. The largest clusters correspond to 2467 "YANGI TASHKENT CONSERVA" LLC in Qibray district, 2878 "SARDORKOM" LLC in Ohangaron district, and 1735 of BOSTONLIK KARTOSHKACHILIK CENTRAL LLC in Bostanliq district. Each agro cluster includes more than 10 farms. In addition to them, there are many peasant households and households, if agro-tourism opportunities are created in them, and if organizational and economic aspects are properly organized, it will create a wide opportunity to create a source of income and additional jobs.

In recent years, the population of Tashkent has been growing year by year, and the existing parks have been intensively transformed into amusement parks, which has led to an increase in the desire of the population to go

out of the city. Therefore, it is appropriate for us to offer quality and convenient, affordable tourism services for local and foreign tourists. In this case, it is advisable to expand the types of home hotels, glamping, cottages and diversify services for accommodation facilities.

In the development of the tourism and services sector, the role of qualified specialists in infrastructure development, management, and organization is invaluable. Despite the best infrastructure, there will be many problems in the development of the agrotourism industry, if the proper selection of qualified specialists is not promoted, and the tourism potential of the region is not promoted.

The number of economically active population in the regions of Tashkent region is high in the cities of Angren, Almalyk, Chirchik, Bostonliq, Qibray, Yangiyol, Zangiota districts (table 2). The number of economically active population, employed and unemployed by regions of Tashkent region

(<https://www.toshvilstat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-.2>.)

Table -2 Economic activist in the regions of Tashkent region population, number of employed and unemployed

	Total number of economically active population, thousand people	of which:		Unemployment rate, in percent
		employment in the economy	the unemployed	
2022				
Tashkent	1 323,5	1 206,7	116,8	8,8
Angren sh.	70,5	64,2	6,3	8,9
Almalik sh.	73,8	67,6	6,1	8,3
Bekobod sh.	46,4	42,5	4,0	8,5
Chirchik sh.	73,7	67,4	6,4	8,6
Yangyol sh.	27,4	25,1	2,4	8,6
Nurafshon sh.	35,7	32,7	3,0	8,3
Ahangaron sh.	20,1	18,3	1,8	8,7
Districts:				
Iron man	42,2	38,3	3,7	9,1
Akkurgan	48,6	44,1	4,5	9,2
Forever	66,6	60,7	6,0	8,9
Bostonian	80,0	72,9	7,1	8,8
Boka	55,2	50,1	5,2	9,3
Kibrai	83,8	76,5	7,2	8,6
Zangiota	83,5	76,2	7,3	8,7
Parkent	69,0	62,8	6,2	9,0
Pskent	45,6	41,4	4,2	9,2
Chinese	57,2	52,1	5,2	9,0
Scream	51,0	46,4	4,6	9,0
Intermediate	61,4	56,0	5,4	8,8
High pitched	57,3	52,2	5,1	8,9
Yangyol	93,1	84,9	8,1	8,7
Tashkent	81,4	74,3	7,0	8,6

According to the data of 2022, high unemployment areas have been identified in the territories of Tashkent region. If we analyze the districts with the highest percentage of unemployment in the table, Ohangaron 9.1%, Akkorgon 9.2%, Boka 9.3%, Parkent 9%, Pskent 9.2%, Chinoz and Kuyichirchik districts 9%.

There are certainly ample opportunities to reduce the unemployment rate, to train qualified specialists, to make effective use of existing opportunities in agriculture, and to increase incomes. It is possible to expand the existing capacity by improving the skills of the workers working in rural management.

The given figure mainly shows the ratio of the number of economically active population and the number of unemployed in the cities of Angren, Almalik, Bekabad, Chirchik, Yangiyol, Nurafshan and Ohangaron in the regions of Tashkent region. Angren has 64.2 thousand people, Almalyk has 67.6 thousand people, Chirchik city has 67.4% of economic sectors.

Each city and district of the Tashkent region has its own eco-system, which provides an opportunity for further economic and social development of the region from the wide opportunities related to agriculture.

The reforms carried out over the years certainly served to create new jobs in the Tashkent region. Most of the population is engaged in construction, industry, transport, services, recreation areas. However, we can say that the opportunities to attract innovations in agriculture, to promote agro-tourism such as animal husbandry, horticulture, fishing, and cocoon breeding, thereby increasing the incomes of the population and creating new jobs, and expanding the types of agricultural services have not been used (Fig.1).

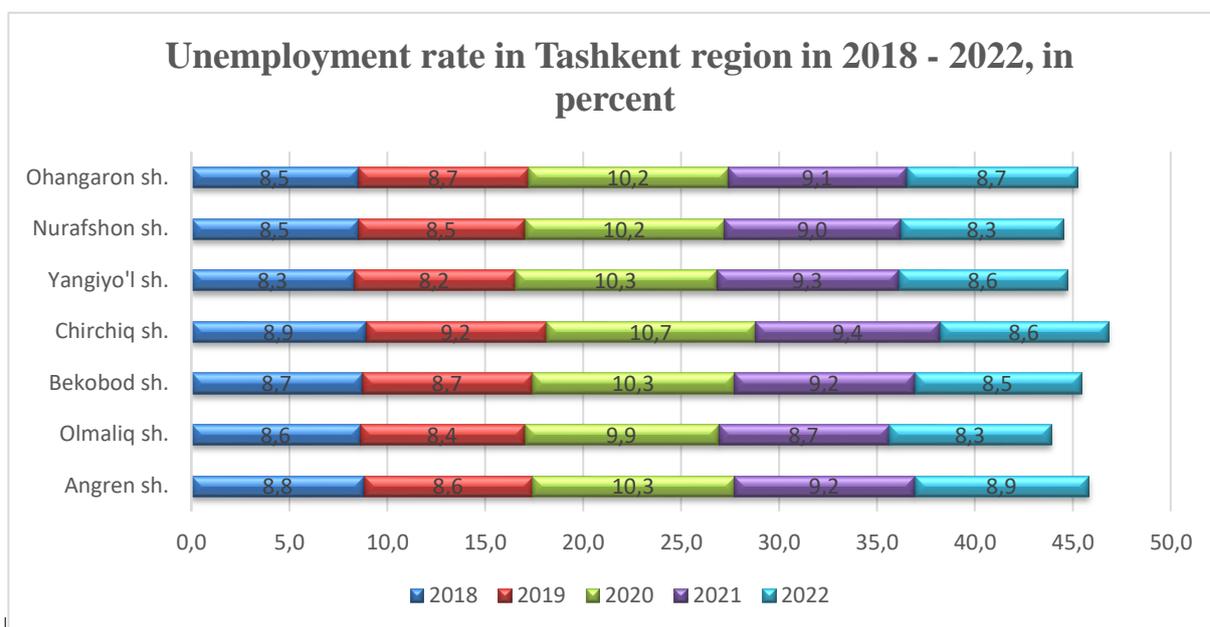

Fig.1. Dynamics of unemployment rate in Tashkent region in 2018-2022 (percentage)

The given picture shows the unemployment rate in Tashkent region in 2018-2022. According to him, the unemployment rate in 2018-2019 was 8.5% in Ohangaron, 8.5% in Nurafshan district, 8.9% in Chirchik district, 8.7% in Bekabad district, and 8.8% in Angren district. We can see that unemployment has increased by an average of 10.2 percent across regions in 2020 due to the COVID-19 pandemic. Due to the reforms carried out by the state, we can see that the unemployment rate in the regions decreased to an average of 9.1% in 2021, and an average of 8.5% in 2022 compared to 2020.

As a result of the survey and interviews conducted among the population of Tashkent region, it was found that the majority of the population does not have knowledge and skills regarding the possibilities of agrotourism and its organization and management. The local population of the region is engaged in agriculture, household farming, horticulture, animal husbandry, fishing, beekeeping and many other activities related to agriculture. More than 1,000 additional jobs can be created by establishing a single Agrotourism cluster. As an example, we briefly analyzed the activities of the Mehrigiyo agro-tourism cluster located in the Fergana region, operating in our republic, and obtained information through interviews. Analysis based on the obtained data showed that this agro-tourism cluster is famous for many local and foreign tourists with natural healing products, lavender plantations, greenhouses of "Mehrigiyo" LLC, which has been operating since 1992. Today, they deliver natural

products and medicinal products made from medicinal plants to our people and to the neighboring countries of Russia, Kyrgyzstan, Kazakhstan, America, Saudi Arabia, Tajikistan and many other countries. The results of the research showed that the total number of domestic and foreign tourists visiting during the off-season is from 300 to 500 in one day. During the season, on average, up to 1,000 tourists visit the lavender plantation in one day to take photos and buy products from primary markets. Today, they grow lavender and other medicinal products, papaya, coffee, and other exotic products in greenhouses on 500 hectares. Visiting tourists can buy their favorite products from the primary market and get free medical consultation. Scientific laboratories have also been established in Mekhrigiyo agro-tourism cluster. Composition of products, their use, production process. Qualified specialists will show and provide information on how to get seeds, plant, grow seedlings. Today, Mekhrigiya agro-tourism cluster activities are focused on the creation of additional 300-bed guest houses. According to the 5-year analysis of their activity, we can know that today the number of tourists has increased by 50 percent. The most important thing is that they now include services related to health tourism through the clinic, and more than 500 local residents are employed in this network alone, and more than 800 workers are employed, including other branches of the Mehriqiya agro-tourism cluster, product delivery services. The activities of the agro-tourism cluster are constantly promoted through the website <https://mehriqiyo.uz/ru/about/> and many natural teas, baths, lavender pillows, lavender oils, papaya products and other products are sold and exported under the Mehriqiyo brand.

A number of agro-tourism clusters have been created in our Republic. One of the main reasons for this is the involvement of qualified specialists in the field.

It shows that there is a lack of qualified specialists in the field of agrotourism in order to properly use the wide opportunities in the Tashkent region. There are many specialists in the field of agriculture who have been engaged in viticulture, horticulture, animal husbandry, cocooning, and beekeeping for years. it is necessary to teach by doing.

There is a wide opportunity to increase the income of the population by teaching the methods of supporting business, promoting information, providing quality services to tourists, providing information about the products being produced, and showing the processes.

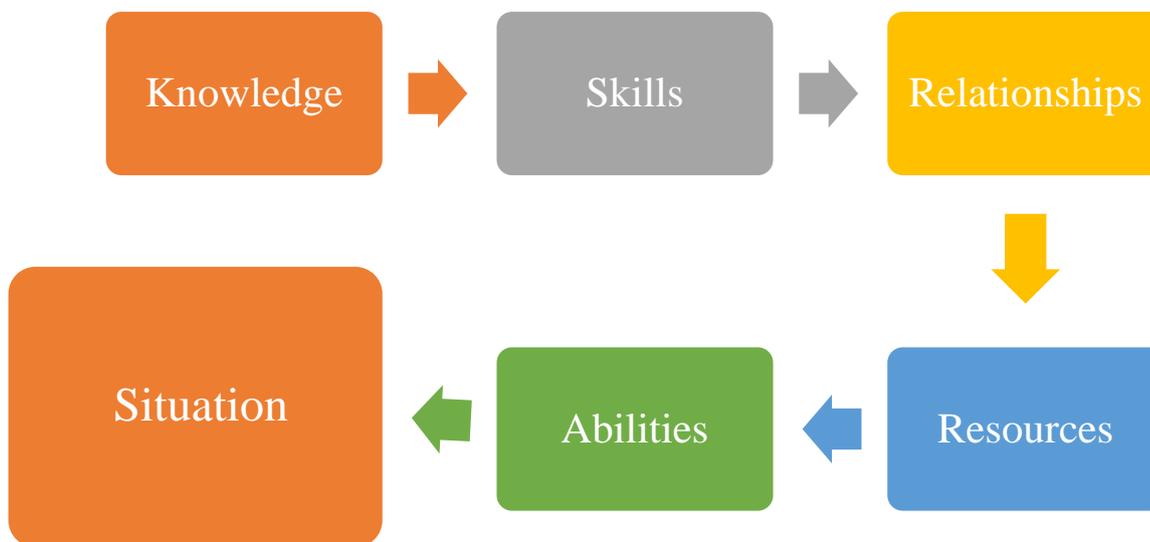

Fig.2. Competencies-resources model

The advent of As the field of education evolves, teaching models vary. Today's students are focused on the competencies they are expected to acquire in the course of their studies or during their studies. These include not only professional competencies, but also competencies used outside the professional sphere, including personal and social competencies. It is very important that the knowledge, skills and attitudes acquired by the

students outside of the educational institutions are assimilated, used and reflected. The best, most effective way to teach must be something that the audience can understand, feel, and have the knowledge and skills to do with the process and connect with the students' experiences. This will have a positive effect on the effectiveness of learning.

What is the AVIVA model? In this case, it is a method of teaching by showing and using methods to explain the situation in the process of learning. In this, the learner is able to explain the situational purpose and content of the process through methods, and the learner can also use the knowledge and skills of the correct use of resources.

A- Arriving and engaging

V- Activating prior knowledge (In German "V" for "Vorwissen aktivieren") (giving information about knowledge)

I- Informing In German "I" for "Informieren" (I"activation of prior knowledge)

V- Processing In German "V" for "Vertiefen" (V "processing")

A-Evaluating In German "A" for "Auswerten" (A"evaluation")

CONCLUSIONS

Learning any field requires, first of all, a certain basic mood, a willingness to deal with new things (A "come and engage"). Real learning ("V imparting information") begins with and builds on what is already available (I "activating prior knowledge to acquire new information"). In order for new material to be assimilated (V "processing"), it must be possible to use it in practice. It is important to be able to use the acquired knowledge in practice. The learner is responsible for the path he chooses and must consider the situation (A's assessment) before taking the next step.

When the process of organizing tours for visiting tourists in the field of agrotourism is organized through the AVIVA model. Tourists will be able to learn from the excursion process, connect information with their previous knowledge, understand the process of agrotourism and participate in the process themselves. Organizing an excursion for tourists through such a model allows them to get information about the agrotourism object, to be able to use it, as well as to increase their interest in the agricultural sector. Another important aspect of the development of the agrotourism sector is aimed at acquiring the knowledge and skills of the young generation related to agricultural industries and increasing the interest of young people in the sector.

REFERENCES

Chavus, S., Maksudunov, A., & Abdyltaev, M. (2012). Tourism competitiveness in Central Asian Turkish Republics: An assessment in terms of entrepreneurship. *International Journal of Business and Social Science*, 3(23), 116-121.

Christoph Städeli, Markus Maurer, *The AVIVA model A competence-oriented approach to teaching and learning*, With a foreword by John Hattie.p 21, 2022

Ghisla, Bausch, & Boldrini, 2008, p. 441.

<https://www.agro.uz/agroklasterlar-va-ooperatsiyalar/#1640552766868-c3a57ddd-5ad3>

<https://www.toshvilstat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-.2>.

Maksüdunov, A., & Dyikanov, K. (2022). World nomad games as an emerging large-scale event and its role for tourism development in Kyrgyzstan. *Event tourism in asian countries: challenges and prospects*.

Oppokkhonov, N., & Bakhromov, A. (2022). THE ISSUES OF THE MICE INDUSTRY IN THE STRUCTURE OF REGIONAL MARKET FOR TOURIST SERVICES. *Архив научных исследований*, 2(1).

Oppokkhonov, N., & Bakhromov, A. (2022). THE ISSUES OF THE MICE INDUSTRY IN THE

STRUCTURE OF REGIONAL MARKET FOR TOURIST SERVICES. Архив научных исследований, 2(1).

Resolution No. 396 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, Resolution "On comprehensive socio-economic development measures of Boka district of Tashkent region in 2021-2023". 29.06.2021

Safaeva, S. R., Ishankhodjaeva, D. A., Juraeva, N. A., & Matyunina, O. E. (2019). Economic and Legal Aspects of Tourism Regulation in the New Economy: International Practice. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 2(34), 460-5.

The decision "On comprehensive socio-economic development measures of Bostonliq district of Tashkent region in 2021-2022".

Ways For Food Products Market Development: In Case Of Uzbekistan

Gıda Ürünleri Pazarını Geliştirmenin Yolları: Özbekistan Örneği

Doç.Dr. Makhamadamin YUSUPOV
Tashkent State University of Economics

Makale Başvuru Tarihi / Received: 26.12.2023
Makale Kabul Tarihi / Accepted: 31.12.2023
Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

Keywords:

food products,

price economic relations,

arise in the process of production,

sale of food products.

ABSTRACT

In this paper has been discussed the theoretical and methodological foundations of food security, systematizes the tasks of a state with a socially oriented economy to maintain a given level of food security; directions for solving the food problem are proposed.

Anahtar Kelimeler:

Gıda ürünleri,

fiyat ekonomik ilişkileri,

gıda ürünlerinin üretimi,

gıda ürünlerinin satışı.

ÖZET

Bu makalede gıda güvenliğinin teorik ve metodolojik temelleri tartışılmış, sosyal yönelimli bir ekonomiye sahip bir devletin belirli bir gıda güvenliği seviyesini sürdürme görevlerini sistematik hale getirmiş; Gıda sorununun çözümüne yönelik öneriler sunuldu.

1. INTRODUCTION

The food market and its development is an important component that determines the level of well-being of the population. It is directly related to ensuring the balance of supply and demand in the consumer market, the mechanism of supporting and stimulating the production of food and non-food products, the provision of paid services and the implementation of a rational nutrition strategy, etc.

During the years of independence, deep reforms and large-scale structural changes were implemented in Uzbekistan to effectively satisfy the population's demand for food products. As a result, the market of food products and especially the processing industries in the republic have developed widely. This network satisfies the demand of the country's population for food products, and for raw materials of the processing industries.

As a result of the reforms carried out in order to form an effective system of management of the republic's food industry, increase the volume of processing of fruits and vegetables and other agricultural products, increase the production of high-quality local food products that are competitive in domestic and foreign markets, the competitiveness of this market at the international level has increased. is going

The declining trends in the production of food products in the Republic of Uzbekistan are a lever for regulating and stimulating food production in the agro-industrial complex, ensuring access to and consumption of food products by the population and increasing their capabilities in this regard, as well as improving the system of organizing food safety management. and requires a systematic policy that includes measures.

2.LITERATURE REVIEW

The increase in the world's population leads to an increase in the problem of food security, and this is due to the fact that the increase in the population is challenging the previous technological order, which cannot cope with the increase in the amount of food production required. In other words, the population growth is gradually forcing the society to change the technological structure of agriculture, and therefore it is necessary to increase investments in agriculture.

Any changes in the population will also lead to changes in government policies on managing the food market. Determining the economic aspects of the population problem was among the first to be studied in the studies of the economist T. Malthus (Gordon, 2005). He theorized that the increase in the world's population could lead to starvation. T. Malthus' law of distribution was primarily based on his research that population doubled every quarter of a century (in geometric progression) and subsistence only in arithmetic progression, i.e. population grew faster than food. T. Malthus believes that this is largely due to the action of the "law of diminishing soil fertility". Promotes the theory of balancing growth needs to maintain balance. However, when it comes to innovations in human nutrition and livelihoods, Malthusian theories are reflected in the modern market approach. Unprecedented innovations in the production of bio-chemical feedstocks are underpinning the market for food commodities that can be produced in excess of human consumption (Sadkov, 2011).

Table 1. Interpretation of the concept of food market

Authors	Definitions	Achievements	Disadvantages
Alieva L.A.	Intermediary relations between agriculture, processing industry and food consumers	Understanding the market as an intermediary	No product features
Burdukov P.T.	A set of transactions carried out in the country on the sale of agricultural food raw materials and ready-made food products, export-import operations and related socio-economic relations	Comprehensive approach	The availability of market infrastructure is not taken into account

Goncharov v.d.	Buyer of business entities and when choosing vendors, price economic relations that arise in the process of production and sale of food products, which are carried out freely in determining, forming resources	A complete reflection of market elements	Common approaches
Ketova N.P.	The system of economic relations that appears in the process of production, circulation and distribution of food products is characterized by the free actions of economic entities in choosing buyers and sellers, setting prices, forming resources, and using information.	A complete reflection of market elements	Contains the information component of the market
Kostrov Yu.B.	An integrated dynamic system of rational formation and distribution of food resources of primary and secondary processing, ensuring automatic coordination of the interests of producers and consumers in determining the volume and structure of production, as well as a set of relations to achieve and maintain the necessary products and prices	Understanding the market as a dynamic system	The food market has no specific characteristics, the definition is suitable for any market
Nuraliev SU.	System of economic relations in the field of production, transportation, storage and sale of food products	Systematic approach	
Fetyukhina O.N.	A system of socio-economic support of community life, the main components of which are the biological needs for food, as well as the solvency of the population and the supply formed at the expense of domestic production and imports, which arise in the form of competitive advantages	Consider categories such as "community" and "competitive advantage".	Limitation of demand factors by biological needs and ability to pay
Shaykin V.V.	The system of economic relations between market subjects of agricultural and food products, production factors, services	Systematic approach	Only focus is on the product cycle
Ivolga I.G. (predlagaemaya author's tractovka)	The market in the processes of production, storage and circulation of agricultural raw materials and food products formed under the influence of the state agrarian policy and international integration processes, providing the population with sufficient food products at the expense of domestic production and imports system of relations between subjects.	Taking into account the interaction of government policies in the market and the changing paradigm of international trade, as well as providing the population with food products in the volumes set by international standards	
Ya. Aliev	purchase and sale of agricultural products for processing or direct final consumption, as well as for profit a set of economic relations arising from the surface	General approach	An approach unique to the agrarian market

In our opinion, the market of food products is a self-regulating system in a state of continuous development. Many approaches that we have studied, in particular, in the definitions given above Burdukov P.T., Nuraliev S.U., Pyankova K.V., Yasyrev E.A. Maksudunov A., Avci, M. researched color of the future in marketing is green and the food market is recognized as a regulated market among scientists such as However, a number of researchers pay more attention to certain functions of the market - for example, Aliev L.A. as mediation relations, Fetyukhina O.N. and focuses on social principles.

In general, almost all researchers understand the food market as a type of economic activity related to the production and sale of food products. The concept of "food market" is defined as a continuous process that includes not only the terms of sale, but also certain economic content and economic relations. The structural elements of these relations are formed on the basis of direct and reverse market relations, which are always influenced by regional characteristics, solvency demand, as well as methods of regulating market relations and management decision-making processes.

3. METHODOLOGY

The problem of production of food industry products in the modern economy is related to the changes taking place in the world economy, and it is important to take into account the objective changes in the geopolitical and geoeconomic situations in the world, the interests of individual countries, national and transnational companies, and enterprises actively participating in international industrial cooperation in foreign economic relations. In this case, it is necessary to take into account the scientific and technical capabilities of the food industry, to pay special attention to the production of goods that will have a place in the world market. In the article, based on the statistical analysis of food production in Uzbekistan, problems are identified and proposals are developed to eliminate the identified problems.

4. ANALYSIS AND RESULTS

The volume of production of consumer goods in the Republic of Uzbekistan increased almost 10 times in 2010-2019, and the average annual growth was 9.74 percent (Table 2.1). The share of food production in the production of consumer goods was 38.3 percent in 2010 and increased to 45.5 percent in the period until 2016. Since 2017, the share of food products in the total consumer goods in the production of consumer goods has been decreasing, and in 2019 it corresponded to 29.7 percent. The average growth of food production in 2010-2019 was 8.4 percent. In these cases, it is known that the share of food products in the volume of consumer goods decreased sharply.

Table 2. Development of food production

Indicators	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Total industrial products, billion soums	38119	97598.2	111869.4	148816	235340.7	297815.5
Growth of total industrial products, %	108.3	108	106	107	114.4	107
Production of food products, billion soums	5521.5	18511.6	22400.5	23217.7	25256	30632.7
Growth of food production compared to the previous year, %	113.1	114.4	110.8	95	96.3	108
food products in total industrial products, %	14.5	19.0	20.0	15.6	10.7	10.3

Source: Prepared based on the information of the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan.

The volume of food production per capita in Uzbekistan increased from 183,300 soums in 2010 to 886,500 soums in 2019. As a result of the diversification of the food industry, it is necessary to put an end to the uneven development of this sector, to effectively allocate capital to other sectors due to the decrease in the rate of profit in traditional production areas, to ensure the economic and financial stability of enterprises by implementing the results of scientific and technical progress, to increase the rate of profit, to increase the competitiveness of industrial products is a means of bringing to the level of world requirements. To achieve this, it is necessary to use administrative and economic methods of diversification processes in a reasonable proportion.

Diversification of production in food enterprises, as well as increasing the assortment of manufactured products or provided services, is defined as the main strategic direction.

In the supply of food products to consumers in Uzbekistan, trade and the exchange system organized on the basis of it in consumer markets bear a great responsibility. Therefore, it is the need of the hour to approach this issue from the point of view of marketing. Marketing activity in the consumer market belongs to the distribution function of the economy, and is distinguished from other social institutions by the tasks of providing services to sellers and consumers, meeting the needs and demands of the population for food products. Some of its features can be mentioned. For example, human behavior is rational and directed towards specific goals; in the trading process, the parties seek the highest level of financial benefit that is optimal for them; they are fully informed about the available exchange options ; the exchange process depends not on external influences, but most importantly on the level of conjuncture in space and time, etc.

More than 50 percent of the wholesale trade turnover in the republic corresponds to the contribution of the city of Tashkent, Samarkand and Fergana regions. The volume of wholesale trade turnover of the city of Tashkent in 2018 is 3818.4 billion soums, which is about 34.8% of the wholesale trade turnover in the republic, while the share of Samarkand region is 10.3%, and the share of Fergana region is 10.4%. . It can be seen from the table that there are no high differences in terms of khuds in 2014-2018. From this situation, it is known that the effectiveness of activities aimed at establishing wholesale sawo enterprises in the regions is low, and the competitive environment has not been formed.

Measures are being taken for sustainable development of local food and raw material production, delivery of safe food products to the market and an assortment set in accordance with consumption standards.

More than 3,000 different names of food products are produced by food industry enterprises, and the range of food products is enriched with 80 new names every year (<http://www.biznes-daily.uz/ru/birjaexpert/15327-ozbkiston-oziq-vokat-sanoatida-marking-faolyatini-tafari>).

In 2018, compared to 1995, production of bread and bakery products increased by 2.9 times, pasta products by 5.6 times, meat and meat products by 5.9 times, and production of milk and milk products by 2.9 times. In 2018, compared to 2000, the volume of sugar production increased by 62.1 times, sausage products by 10 times, soft drinks by 8.8 times, confectionery products by 1.9 times. Production volumes of vegetable oil and table salt decreased during the analysis period. This situation is explained by the increase in the import of this type of products. However, according to the results of the analysis, in comparison with 2015, in 2018, the production of some types of food products has sharply decreased. In particular, in 2018, compared to 2015, there were decreasing trends in the production of milk and milk products, canned food, vegetable oil, grape wine, confectionery, pasta products (Table 3).

In the republic's food industry, on the basis of the rapid development of the raw material base, to increase the volume of production and export of high-quality competitive food products with high added value, and to expand the types, to attract foreign investors for further processing of agricultural raw materials . construction and modernization of existing ones, creation of modern trade-logistics centers and freezing facilities for storage and processing of fruit and vegetable products is the main strategic direction.

Table 3. Dynamics of production of consumer goods in the food industry of Uzbekistan

Indicators	1995	2000	2005	2010	2015	2018
Bread and bakery products, thousand tons.	598.3	843.4	651.4	912.9	1269.9	1473.9
Flour, thousand tons.	1781.8	1726.7	1576.2	1579.8	2062.3	2733.5
èrma, a thousand tons.	201.2	77.8	36.8	20.5	36.9	64.0
One thousand tons of pasta products.	23.4	83.3	50.1	57.4	125.7	110.2
Meat and meat products, thousand tons.	65.7	127.1	152.7	178.5	283.3	244.3
Sausage products, tons,	I did not	2942	3 667.0	23863.2	36431.1	29201.8
Milk and milk products , thousand tons.	197	182.40	250.6	307.2	464.5	558.2
Plant or manure, thousand tons.	340.50	245.9	216.7	244.2	223.1	209.8
Livestock , thousand tons.	10.4	2.2	1.7	5.2	11.5	12.0
Confectionery, thousand tons.	I did not	57.5	32	36.3	93.7	95.2
Margarine products, thousand tons.	24.8	22.4	21.3	16.2	27.1	38.6
Sugar, thousand tons.	I did not	10.2	146.4	286.1	500.4	68.8
Natural tea, thousand tons.	11.6	1	8.4	21.1	26.2	18.2
Table salt, thousand tons.	103.6	28.4	52.1	58.7	74	59.4
Vodka, liqueur-vodka products, million dollars.	4.6	7.2	6.8	11.7	15.1	15.9
Soft drinks, mln. dollar	I did not	17.5	7.5	43	61.1	84.9

The share of food products in foreign trade was 10.9 percent in 2010, and reached the highest share during the observed years in 2015 (Table 2.5). Since 2015, the share of foreign trade of food products in the total foreign volume of goods has been decreasing, and this trend has been maintained until 2019.

The reduction of the share of food products in the foreign trade of goods depends on imports, and since 2015, the share of food imports in the total import of goods has been significantly reduced, that is, from 13.8 percent in 2015 to 8.4 percent in 2019.

According to the results of 2019, the share of imports in the foreign trade of food products of Uzbekistan increased from 43.3% in 2010 to almost 54.2% in 2019, while the share of imports decreased from 56.7% to 45.8%.

From the analysis of the dynamics of foreign trade of food products, it is known that the place of export is being replaced by imported food products. The state policy aimed at preventing these situations is mainly solved through protectionist policy.

Table 4. Development dynamics of the foreign trade of food products of the Republic of Uzbekistan, *in million dollars*

[14]

Indicators	2010 y	2015 y	2016 y	2017 y	2018 y	2019 y
Foreign trade	20373.3	20908.8	20302.4	22114.4	28233.0	32948.0
Foreign trade of food products	2223.7	2901.7	2134.2	2149.8	2679.4	3084.1
Share, %	10.9	13.9	10.5	9.7	9.5	9.4
Exporting goods (FOB)	11687.9	9446.3	8974.0	10079.2	10920.7	13135.1
Food products	1260.5	1316.4	694.5	875.9	1097.8	1412.2
Share, %	10.8	13.9	7.7	8.7	10.1	10.8
Importing goods (at CIF prices)	8685.4	11462.5	11328.4	12035.2	17312.3	19812.9
Food products	963.2	1585.3	1439.7	1273.9	1581.6	1671.9
Share, %	11.1	13.8	12.7	10.6	9.1	8.4
Foreign trade balance of food products	10724.7	7861.0	7534.3	8805.3	9339.1	11463.2
Share of exports in foreign trade, %	56.7	45.4	32.5	40.7	41.0	45.8
The share of imports in foreign trade, %	43.3	54.6	67.5	59.3	59.0	54.2

Uzbekistan produces more than 16 million tons of fruits and vegetables, milk and leguminous products, about 1.5 million tons of meat, and about 10 million tons of milk per year, but the level of their industrial processing is on average 15-20 percent. The agrologistics system is not well developed, the storage and sorting services of agricultural products are not at the required level, which leads to the waste of about 30% of the harvest. There are also problems in laboratory testing of manufactured and cultivated products in accordance with international standards.

4% of vegetable products grown in the Republic of Uzbekistan, 10% of fruits are exported. Based on the

requirements of the world market, the production of exportable products has become the priority policy of the state in terms of increasing the production and export of food products.

As of 2019, a total of 31 agro-logistics centers are operating in the Republic for the storage, transportation and export of food products. There are 1,500 cold storage warehouses with a total capacity of 760,000 tons for storing agricultural products. They cover 5% of all grown fruits and vegetables.

SUMMARY

The volume of production of consumer goods in the Republic of Uzbekistan increased almost 10 times in 2010-2019, and the average annual growth was 9.74 percent. The share of food production in the production of consumer goods was 38.3 percent in 2010, and increased to 45.5 percent in the period until 2016, and since 2017, the tendency of the share of food products in the total consumer goods in the production of consumer goods has been decreasing. In 2019, it was 29.7 percent. The average growth of food production in 2010-2019 was 8.4 percent. As a result of the diversification of the food industry, it is a means of ending the uneven development of this industry, bringing the competitiveness of industrial products to the level of world requirements in traditional production areas. To achieve this, it is necessary to use administrative and economic methods of diversification processes in a reasonable proportion.

Diversification of production in food enterprises, as well as increasing the assortment of manufactured products or provided services, is defined as the main strategic direction.

The change in information flows in the food market and the speed of its change are also increasing. This is happening for a number of reasons, namely, the speed of creation and modification of new goods, packaging, the onset of crises, volatility in the food market, the use of new technologies, etc. Accordingly, it is necessary to change the sales processes of food production enterprises and their management accordingly. This important task can be solved with the help of flexible sales flows. Analyzing the experience of local and foreign companies producing food products operating in our country, we consider it appropriate to include the following elements in the sales process management system.

REFERENCES

- Alieva L. (2007). Innovative system development agroprodovolstvennogo rynka / L.Alieva, T. Svetlorusova // APK: economy, management, No. 4. – S. 50–52
- Burdukov P.T., Saetgaliev P.Z. (2009). Russia in the system of global food security. M.
- Fetyukhina, O. N. (2011). Theoretical and methodological basic development agroprodovolstvennogo rynka v usloviyax globalizatsii / O. N. Fetyukhina. – Stavropol: AGRUS.
- Goncharov, V. D. (1996). Formirovanie prodovolstvennogo rynka / APK: economy, management. No. 4. – S. 51.
- Gordon D. (2005) Indicators of poverty and hunger / D. Gordon // Expert group meeting on youth development indicators. P. 12-14
- http://web.stat.uz/open_data/uz/7.3%20Merchandise%20trade_uzb.pdf
- <http://www.biznes-daily.uz/ru/birjaexpert/15327-ozbkiston-oziq-vokat-sanoatida-marking-faolyatini-tafari>
- Ketova, N. P. (2012) Otrasleyoy marketing: strategy, functions, priority: flight. posobie / N. P. Ketova. - M. : Vuzovskaya kniga, 320 s.
- Kostrova, Yu. B. (2014) Analiz prodovolstvennogo rynka Rossii: monograph / Yu. B. Kostrov. - SPb. : Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo university administration and economics, 184 p.
- Maksudunov, A., & Avci, M. (2020). The color of the future in marketing is green. Contemporary Issues in Strategic Marketing, 225-254.

Nuraliev, S. U. (2012). Osnovnye napravleniya razvitiya i regulirovaniya prodovolstvennogo rynka v usloviyax ustupleniya Rossii v VTO / S. U. Nuraliev, D. S. Nuralieva // Pishchevaya promyshlennost. No. 12. - S. 10–13.

Sadkov V.(2011) Formirovanie effektivnoy strategii razvitiya regionov na osnove sovershenstvovaniya raschetov potrebitelskih budgetov / V.G. Sadkov, L.I. Starikova, E.V. Novikova // Management of public and economic systems. No. 2.

Shaykin, V. (2012) WTO and Russia: "Chto je budet s Rodinoy i s nami?" // Novoe selskoe hozyaystvo. No. 1. – S. 30–36.

Ya. Aliev. (2018) Improvement of the scientific and practical basis of development of agricultural products, agroservices and agroservices markets. Doctor of Economics (dsc) thesis abstract. Research Institute of Agricultural Economics. Tashkent, 14 pages.